

Retferid

ja

protestantism

ajaloos ja praegu Eestis.

M. Kivisaar.

W. Ehrenpreis'i trükk
Tallinnas, 1926 a.

A-5025

Retferid

ja

protestantism

ajaloos ja praegu Eestis.

Rivjutanud M. Kivisaar.

VOLDEMAR ILJA

RAAMATUKOGU

Tallinn

W. Ehrenpreis'i trükk

1926 a.

01091092

11/10/1910

LIBRARY

UNIVERSITY

C 202438 119

Gešfõna.

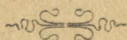
Räesolew raamat on kirjutud selle eesmärgiga, et seda uut protestantlist woolu ja liikumist selgitada, mis praegusel ajal meie Ew. Lutheruse usu kirikuelus ja üldse Eesti rahwa keskel põnewaks küsimuseks on saanud.

Selle raamatu kaudu tutwuneb lugeja uue protestantlise usu-õpetustega ja ilmawaatega ning nende põhjustega, mis neid ellu on tutsunud.

Siin näeb lugeja seda alalist wõitlust, mis inimkond tõde ning Jumalat otsides aastatuhandite jooksul, kuni tänapäewani, iseendaga on pidanud.

Samuti on siin üldjoontes ettetoodud kõik need ilmawaated, mis meil praegu olemas ja üksteisega wõitlewad, nõnda, et igaüks ise oma arusaamiste järele otsustada wõib, mida ta neist kõige õigemaks peab.

Lõpuks annab see raamat wastuse selle erutawa küsimise peale, kumb jääb meil Eestis wõitjaks, kas endine kirjaseletus ja ilma-waade, mida Lutheruse ning ap. õigeusu kirikud ja usulahud, kui muutmata tõde kaitsewad, wõi protestantline õpetus, mis uuemate usuteadusliste uurimistööde tagajärgede peal põhjeneb ning inim-konna arenemist tunnistab?

Sisu.

- I. Aue protestantismi waimu ilmumine ja awaldused Eestis.
- II. Mis on protestantism ja mida ta õpetab.
- III. Waade minewikku.
- IV. Usuline ehk dualistiline ilmawaade.
- V. Loodusteadusline ehk monistiline ilmawaade.
- VI. Aue protestantiline õpetus Lääne-Euroopas.
- VII. Lõpuseõna.

Lisa: Õpetaja W. Kuluse poolt tema ordinatsioonipäewal peetud jutlus.

I. Uue protestantismi waimu ilmu- mine ja awaldused Eestis.

Nii kui teada, on wiimaste aastate jookkul Eesti Ew. Luthe-
ruse usu kirikus suurt ärewust ja waelust sünnitanud nõndanimeta-
tud protestantismi waim ja wool, mis nähtawasti ifka enam ja
enam maad wõtab, üldist tähelepanu äratab ja Eesti rahwa wai-
muolu arenemises tähtsaks teguriks töötab saada.

Ehk see waim wõi uus õpetus küll weel kindlat ja selget kaju
ei ole jõudnud omandada, aga siiski on ta wastu täielik sõda käi-
mas küll kiriku keskwalitsuse, küll praostide, köfrite ja suure hulga
usklikkude ja uskmatute poolt, kes seda waimu üheks rahurikkujaks,
Sumala wastaseks ja ülitahjulitaks asjaks Eesti rahwa waimuelus
peawad ja temale peatset kadu kuulutawad. Suurem hulk kirikuid
suluwad oma ukseid ta eest kõwasti kinni, et ta kuidagi sisse ei pää-
seks, näituseks Kaarli- ning Jaani-kirikud Tallinnas, sest see waim
asub nii lähedal nende naabruses. —

Siin kordub samane lugu kui Eesti eepose, Kalewipoja, kir-
jutuse ajal, kus pastorid ta wastu üles astusid, enne kui ta weel
ilmuda jõudis, mida Kreuzwald järgmistele ridadega tähendab:

„Kullid tulid kiskumaie
Raarnad fulgi kattumaie
Kirikuhakid kiusama;
Enne kui lapsi lagedale
Pojukene päewapaiste
Wäeti weeres wainuele.“

Rõike seda arwesse wõttes ja tähelepannes, et arusaamine sel-
lest uuest waimust weel õige segane on, mis ebaarwamisi esile kut-
sub, tuln otsusele käesolewat raamatukest kirjutada, et neid, keda asi
hurujtab, selle waimu ja wooluga lähemalt ning wõimalikult era-
pooletult tutwustada, mida see uus waim õpetab ehk õpetada tahab,
kas on see uus õpetus Eesti rahwa waimlise edenemisele ning waimu
walgustamisele kahjulik wõi kasulik; kas põhjened ta inimsoo arene-
mise käigu kindla aluse peal, mis temale tulewiku kindlustab, wõi
on ta üks wäärnähtus, mis kaduma peab; siis weel, kas on ta usu-
elu häwitaja wõi edendaja, ning Sumala wastane?

Kui meie neis küsimustes enam-wähem selgusele oleme jõud-
nud, siis teame selle protestantismi waimu suhtes õigemat seisukohta

wõtta; siis wõime otsustada, kas on ta wastaste tegewus õigustatud, mida toetada tuleb, wõi peame nende tegewust hukka mõistma sellepärast, et see sõgedast südamest tuleb ja Eesti rahwa waimlist edenemist ning Jumalusele lähenemist takistab. —

Seda protestantismi waimu ja ta awaldusi jälgima hakates, tertib kõige pealt küsimus keelele, kust see imelik waim, mis wõrdlemisi lühikese ajaga nii suurt ärewust siin on sünnitanud, Eesti keelele ilmub, kas sündis ta siinsamas, wõi tuli ta kusagilt mujalt meile? Selle küsimise peale wastust otsides, näib tõenäolisem olema, et ta wõersilt, nimelt Saksamaalt, sealt protestantismi waimude ja wõõrude kodumaalt siia tuli, samuti kui seitsmesaja aasta eest Rooma Katoliku usk ja neljasaja aasta eest Lutheruse usk Saksamaalt siia toodi. Esimene tule ja mõõgaga ning wiimane suure tuhinaga. Protestantismi waim tuli aga nii waitfel wiisil, et seda esialgul keegi tähele ei pannud; samuti waitfelt hakkas ta ennast awaldama. Kõige enne hakkas ta wist Tallinna ajaloolises Pühawaimu kirikus õpetaja Tallmeisteri suu läbi rahwaga rääkima. Rogudus kuulas selle waimu kõnet huwitusega ja keegi ei teadnud midagi paha aimata. Siis kuuleme aga korraga, et nimetud waimu pärast juba kirikupäewal suurt lärmi lüüakse, nimelt Eesti Ev. Lutheruse usu kiriku põhikirja § 3-ma pärast, kus tähendatud oli, et tulewikus pühakirja tuleb seletada protestantismi waimule wastawas mõttes. Need sõnad olid tähelepanemata kombel kiriku põhikirja sattunud, aga nüüd märgati korraga neis mõnes sõnas suurt hädaohtu Eesti rahwa õndsaks saamiseks, pühakirjale ja isegi kirikule enesele.

Kirikupäewa enam haritud ja ajaloo tundjate saadikute, isearanis praostite, waimusilmade ette lerkisid korraga nii elawates kujuades usupuhastuse ägedad ja isegi werised wõitluse aastad, nad nägid Martin Lutheri tüsedat kuju Wormsi maapäewal ja kuulsid ta tähtsaid ning kindlaid sõnu: „Siin ma seisn ja teistigi ma ei wõi. Alidaku mind Jumal. Amen!“ Nad nägid talupoegade kohutawat mässu j. n. e.

Kirikupäewa liikmed hakkasid oma südames kartma, et see protestantismi waim samuti kui 400 aasta eest humanistid, ühes munt Martin Lutheriga, Rooma Katoliku kiriku ebaõpetuste ja tegude wastu üles astusid, pühakirja wabamalt seletama hakkasid ja isegi ristiusu lihtsa algkuju juure tagasi pöörata tahtsid, nüüd see protestantismi waim omakorda Lutheruse usku puhastama ja pühakirja wabamalt ning usuteadusliste uurimiste abil seletama hakkab, mille wastu neil wõidelda tuleb. Siis on aga rahu majast kadunud, kuna ometigi rahu kosutab ja waen kaotab, ehk küll C. R. Jakobson ütles, et rahu kosutab, waen selgitab.

Seepärast hakati tungiwalt nõudma, et see protestantismi waim kiriku põhikirjast maha saaks kustutud. Seda kuuldes hakkas see waim nägemata turwikese näol, rahutumalt saadikute peade kohal len-

dama. Ta seletab jällegi õpetaja Tallmeistri ja teiste suu läbi, et ta mitte üks pahatahtlik waim ei ole, waid hea ja tõde waim, kes sedasama ka teistele õpetada tahab, mida ta ise tõeks peab, aga mitte oma südametunnistuse wastu niisugusi asju teistele seletada ei taha, mida ta ise enam ei usu, sest see oleks üks pettuse asi. Ta tahab Eesti rahwa usuelu süwendada, waimuelu edendada. Pühakirja tahab ta seletada, mitte sõna ega tähe järele, waid tõsise ajaloo ning waimu mõttes.

Säärane seletus sünnitas aga weel enam ärewust, ning tegi protestantismi waimu seisukoha kirikupõhikirjas täbaraks. Seekord ei olnud aga võimalik uut waimu põhikirjast wäljajehita, sest see küsimus polnud päewakorda wõetud, seepärast jäeti asi järgmiseks korraks.

Warsti selle peale näeme, et see endine rahulik waim, mida aga nüüd kirikupäew nii rahutumaks tegi, meie pealinnas kuukirjana „Protestantline ilm“ ennast ilmutab, kus ta ka tõesti pühakirja ehk Piibelt uuemal wiisil seletama hakkab.

Nüüd läheb aga päris sõda selle „Protestantlise ilma“ ja teiste waimulikkude lehtede wahel lahti nagu „Meie Kirik“, „Peretonna leht“ j. n. e., kus sõnade pommid ja granaadid otse lendawad ja lõhkewad, aga protestantismi waim ei kogu ning alla ei anna. Wastaste seas seab isegi üks apostliku õigeusu kiriku tüse preester „Uues Elus“ suurtüki üles ja lasseb, aga ta saab niisuguse paugu wastu, mis teda kohe waitima sunnib.

Protestantismi waim ei lepi aga weel sellega, waid ta tahab oma seisukohta, positsiooni, weel enam kindlustada: ta tahab isegi Eesti Wabariigi kodakondsusse astuda. Ei lähe ka palju aega mööda, kus Tallinna-Haapsalu Rahukogu seda waimu „Protestantlise Ühingu“ nime all registreerib, mis 25. apr. 1925 a. sündis. Nüüd on ta kui üks õigus- ja teguwõimeline kodanik, üks juriidiline isik, kellel luba on liikumat ja liikumata warandust omandada, kohtulikult oma õigusi kaitsta ja isegi Sumalateenistust pidada ning kõiki kiriklikke talitusi toimetada. Las' puutub teda nüüd weel keegi! See nähtus, et kohus seda waimu registreeris, lasseb oletada, et see üks paha ega kahjulik waim ei ole, sest wastasel korral ei oleks kohus temale tegewuse wabadust annud. —

Wahel ajal on aga wastasrind ennast organiseerinud, mille tagajärjeks oli, et kirikupäew ilusal Jaanikuu päewal sõnad: „protestantismi waimule wastawas mõttes“ kiriku põhikirja § 3-ma sabast saapa kontsade jumaliku muusika saatel maha kustutas, seal juures lapselikult rõõmustades, et nüüd ükskord rahu majas saab olema. —

Protestantismi waim, kellel nüüd õigused käes, ei pane aga seda janti tähelegi, waid ta lahkeb wilistades kirikupäewalt, läheb oma kodukiriku ja kuulutab ennast seal selsamal päewal awalikult fuure waimustatud rahwahulga ees „Protestantlise Ühingu“ wälja.

Sellest ajast peale ilmutab see waim ennast omas ühingus ikka enam julgemalt ja selgemalt. Kord kuuleme teda Harjumäel, kord Grand-Marinas kõnelema ja rahwas ruttab hulgana ta kõnet kuulama.

Wiimaks kuuleme, et ta kangel Jisakus, sealse õpetaja Kuljuse suu läbi, kõnelema on hakanud. Seda kuuleb ka konsistoorium, kes kõhe otsuseks teeb, seda wastikut waimu waikima sundida, Kuljust tantslist ära ajada.

Jisaku kogudus on aga sellest waimust nõnda waimustud saanud, et ta oma õpetaja eest kui üks mees wälja astub, sest see waim, mis nende õpetaja suu läbi räägib, leiab koguduse hinges wastukõla, ta tahab selle waimu kõnet ikka enam ja selgemalt kuulda ning wastu wõtta. Seepärast teeb kogudus otsuseks konsistooriumi otsust mitte tähele panna. See on aga otselohene skandaal, päris rewolutsioon ise, mis see waim meie „õigeusluses“ Lutheruse kirikus sünnitab.

Sellega oli kirikupäewa wõidurõõmust, mis ta protestantismi waimu kiriku põhikirjast mahakustutamise juures tundis, jäme kriips läbi tõmmatud.

See waim ei lepi aga weel kõige sellega, mis ta siamaale korda on saatnud. Ennast konsistooriumi walju otsuse läbi äritatud tundes, lööb ta selle Jisaku skandaaliga isegi meie seadusandlises kogus laineid, nimelt kiriku riigist lahutamise suhtes. Ta sunnib Riigikogu kiriku riigist lahutamise seaduse eelnõu, mis nõnda kaua talawi all seisib, rutuliselt wälja tooma. Ka siin läheb nüüd otse lööming lahti. Saadikud toowad üksteise patud päewawalgele. Saadik Linnamägi süüdistab õp. Tallmeisterit, et wiimane tema kaebekirja õp. Kuljuse jutluse üle dieti ajalehes ei ole awaldanud. Herr Linnamägi seletab, et tema konsistooriumile olla teatanud, et see jutlus ehk protestantismi waim lambaid ristiusu noorerohu maa-del mitte koos ei hoia, waid neid sealt laiali peletab, et Kuljus panteismi (Sumal looduses) jutlustab, aga mitte kommunismi, nii kui õp. Tallmeister ajalehes olla tähendanud.

Pahempoolne tiib nimetab parempoolseid, iseäranis aga kristlikku rahwa erakonda, wariseerideks, salalikkudeks ning filmakirja teenriteks, kes taewariigi ukse kinni panewad inimeste eest, kes ise ei usu, aga tahawad, et teised peaksid uskuma ning waimupimeduses wiibima.

Saadik Gustawson seletab, et kirik Eesti rahwale midagi head ei olla teinud, ta olla tule ja mõdegaga rahwa wabaduse ning warranduse riisunud, olla mõisnikke aitanud talupoegi orjastada, olla mõisnikkude alandlik teener olnud, niihästi Katoliku kui ka Lutheruse usu ajajätkudes.

Insener Ipsberg wõtab sõna ja ütleb, et ta küll ise usklik ei olla, leiab siiski, et usk iga inimesele tarwilt asi on, sest isegi mo-

nistlike ilmawaatega Goethe ütles: „Kellel pole teadust ega kunsti, sellel on ust, ja kellel on teadus ja kunst, sellel on ka ust.“ Rõneleja jättis aga seletamata, et siin kahest isesugusest usust jutt on, millest allpool räägime.

Saadik ja koolinõunik hra Vuur kaitses ristiusu kultuurlist tähtsust selle väitega, et minewikkus väga ilusad Madonnade ja wiimsepäewa kohtu pildid olla maalitud, mis neitsit Mariat lapsega ja hirmust wiimsepäewa kohut nii peenetes wärwides kujutawad.

Enam põnewamaks läks aga lugu siis, kui küsimus kõne alla tuli, kas kirikut registreerida üldkirikuna või üksikute koguduste wiisi. Siin pörkasid jällegi kaks woolu kokku: pahem tiib soovitas üksikuid kogudusi, kuna parem tiib üldkiriku poolt oli, kus piiskopi amet ja konsistorium alale jääwad, sest üksikute koguduste õpetajad hakkaksid siis wabalt, protestantismi waimule wastawas mõttes pühakirja seletama, kuna aga kiriku keskwalitsus ehk konsistorium neid selles waimus kõnelema sunniks, mis siamaale kirikus on walitsenud ja teises waimus kõnelejaid kui ketseri karistaks, neid ametist tagandaks.

Kui juba küllalt waieldud ja riieldud oli, siis otseski leiti, et kõik see ilmaaegu on olnud, et need ajad ammugi mööda on läinud, kus teatud ilmawaate alusel kirik ja riik üks oli, kus kuningas ise jumalatele ohwerdas ja Salomon tempelt pühitses. Meie ajal on aga olud hoopis teisels muutunud, hoopis teised waated maad wõtnud. Nüüd on riigi walitsuse ülesandeks rahwa hariduse, ta waimu walgustamise ja mõistuse arenemise eest hoolt kanda, ta keskel selget ilmawaadet edendada, iseseiswalt mõtlejaid ning tahtejulisi kodanikke kaswatada, kes oskaksid riiki selge arusaamisega igal juhtumisel toetada ja energiliselt kaitseda, milliste ülesannetele aga kirik otseski vastu töötab, sest, nagu ajalugu tõendab, ei salli tema inimese mõistuse edenemist ja arenemist ega waimu walgust, mida Eesti rahwas nii kaua taga on igatsenud ja kätte saada püüdnud. Pealegi näitab ajalugu, et need rahwad, mis kiriku surwe all wiibisid, ikka waimust waeseks ja majanduslikelt kängu on jäänud, mida meile hästi tuntud Püha Wenemaa oma minewikuga kõige kindlmini tõendab.

Siin on iseenesest arusaadaw, et riigi walitsus seda oma ülesannete vastu töötajat asutust toetada ei wõi, waid ta peaks otse wastupidiselt talitama. Kuid tähelepannes, et suurem osa meie Eesti rahwast veel täiesti usulise ehk poolusulise ilmawaatega on, kuna loomulik ja võimalik ei ole inimeste ilmawaadet surwe abinõudega järsku muuta, waid see peab pikema aja jooksul sündima, seepärast oli kõige õigem seisukoht, mis Riigikogu enamus kiriku suhtes wõttis, nimelt, et kirik tuleb riigist lahutada ilma, et riik teda edespidi toetaks ehk kuidagi wiisi ta tegewust takistaks, waid kirik peab ise enmast uue seaduse alusel wabalt arendama ja ülewalpidama, kus juures tal täielik sõnawabadus alale jääb.

Nõndaviisi lahutas meie seadusandlustögu kiriku riigist, seal juures aga protestantismi waimu wõiduga, sest saadiku Gustawsoni kompromissi ettepanekuga anti ka üksiku kogudusele wõimalus oma ette elada. Niisugust seadust peakswad küll Eesti rahwa edenemise sõbrad rõõmuga terwitama.

Wõis arvata, et kiriku riigist lahutamiseega wõitlus protestantismi waimu wastu raugema hakkab. Oma suureks üllatuseks aga nägime, et see wõitlus weel ägedama iseloomu omandas, sest kohe hakati hädakella löbma, et kiriku riigist lahutamise seadus kirikule hädaohtlik on, et ta meie endist kindla keshwalitfusega kirikut kildudeks purustab, usku häwitab.

Konfistoorium omalt poolt asus energilisele protestantismi waimu häwitamisele. Isaku õpetaja Kuljuse tagandas ta, kui ketseri, (waleõpetaja) ametist, ehk küll tagandamise kirjas ette ei ole toodud, mis walet ta on õpetanud, mil kombel ta Lutheruse kiriku õpetusest kõrwale on kaldunud. Samuti on see wali konfistoorium ka õp. Tallmeistri ametist tagandamise põhjusti otsima hakanud ja paragrahwid üles seadnud, mille järele teda süüdistada tuleb, ehk küll süü weel teada ei ole.

Kas niisuguste karmide abindudega ja wäewõimuga on võimalik seda protestantismi waimu ära häwitada, seda woolu seismapanna, pealegi nüüdsel ajal — wõi pääseb ta siiski ajajooksul wõidule? Selle küsimuse wõtame kohe harutamise alla ja küsime:

II. Mis on protestantismi waim ja mida ta õpetab?

Siiamaale oleme neist tülidest ja waielustest rääkinud, mis see protestantism Eesti kirikuelus on sünnitanud, aga selle waimu enesega ega ta õpetustega ei ole meie weel lähemalt tutwunenud, samuti ka nende põhjustega, mis seda uut waimu meile on toonud.

Nõnda kui eelpool juba tähendasime, ei ole selle waimu õpetus weel kindlat kaju jõudnud omandada ja seepärast on ta alles tume, sest protestantliste õpetajate kiriku jutlustes ja talitustes ei ole iseäralisi kõrwale kaldumisi Lutheruse usu põhiõpetustest märgata olnud. Enam tuttawamad ta õpetustega on need, kes on lugenud kuukirja „Protestantline ilm“, samuti ka „Protestantlise Ühingu“ pöhitirja.

Sellest siis tuleb, et selle protestantismi waimu üle nii mitmesugusi arwamisi awaldatase. Ühed ütlevad, et ta ei ole keew ega külm, sest ta ei tunništa pühakirja sõna otsekohesest mõttest. Samuti ei ole ta ka ilmalik teadus. Tähendab, et ta nende kahe wahel

seisab. Sellega oleks ta pool usuline ja pool teadusline ilmawaade, millel aga mingisugust tähendust ega mõtet ei ole, sest meil on juba lats ilmawaadet, nimelt Lutheruse usuline ja teadusline ilmawaade, milledest kummagil oma kindlad alused ja õpetused on. Reist põhjened Lutheruse usu ilmawaade, piibli Wana ja Uue Seaduse ning muude täiendawate õpetuste peal, kuna teadusline eht monistiline ilmawaade loodusteaduse peal põhjened. Misfugune oleks siis see kolmas ilmawaade ja õpetus, mida protestantismi waim tahab luua?

Teised nimetawad teda wihameelega lihtsalt usu häwitajaks ning kiriku lõhkujaks waimuks.

Rõigi ta wastaste peale waatamata, on aga siiski sellel protestantismi waimul väga palju poolehoidjaid ning kaitsjaid.

Seepärast oleks väga tarwilik ja huwitaw seda waimu lähemalt tundma õppida, et ta üle õiget seisukohta oskaksime wõtta, nii kui eelpool sellest juba rääkisime.

Rõige enne tutvustame endid „Protestantlise Ühingu“ põhikirjaga ja siis ristiusu enesega.

Selle Ühingu põhikirja § 1 ütleb:

Protestantlise Ühingu sihtiks on protestantlik-ewangeelilist waimu ja ilmawaadet Eesti rahwa keskel laialilaotada ja süwendada.

§ 2.

Ühing püüab oma ümber kõiki neid koondada, kellele ülem käsu sõna armastusest Jumala ja ligemise wastu elu kõrgemaks normiks on ja kes selle waimu maksmapanemiseks kaasaaidata ja tööd teha tahawad, mis Jeesuse ewangeliumis ja eriti Tema tähendamise sõnades ja mäejuhtluses awaldatud on. Ühing on waba igasugusest kitsarinnalusest ja sallimatusest teistimõtlejate wastu ja loeb omaks kõiki, kes seda ewangeliumi waimu tunnistanud, kuna ta usutunnistustsi lahkuminekuid kõrwaliselks asjaks peab.

§ 3.

Ühing asub seisukohal, et kõik formuleeritud usutunnistused ja kiriku õpetuslaused oma aja mõjude all wäljakujunenud ja sellepärast ainult kaudse wäärtusega on ja et nende omakswõtmise nõudmine tõsist usuelu häwitab ja Jumala riigi aate poole püüdmist takistab. Selles weendumuses loeb Ühing oma ülesandeks usuteadlist uuri- mistööd ja wiimase tagajärgi laiematele rahwahulkadele tutvustada ja sellel teel niisugust waba ja elawat usku kaswatada, mis mitte õpitud usulauseste tõekspidamises ei seis, waid isikliku tõdetunde ja iseseiswa usulit-kõlblise tahtejõu peal põhjened.

§ 4.

Oma eesmärgi poole püüdmiseks annab Ühing wälja ajakirju ja kirjandust, korraldab kõnekoosolekuid, loenguid ja kursusi, toime-

tab protestantlik-ewangeelises waimus jumalateenistusi ja waimulikke talitusi, asutab raamatukogusid ja lugemisringisid, arendab heategewust ja ormastustööd, toetab rahaliselt Ühingu sihis tegutsewaid ettevõtteid ja annab abi isikutele, kelle wäljaharimist Ühingu huwides tarwis on.

Neis neljas paragrahwis on Protestantlise Ühingu ja sellega ühes ka protestantismi waimu tegewuse ja õpetuste kawa lühidalt kokkuvõetud.

Siit aga ei leia meie mitte midagi, mis seda protestantismi waimu meie Lutheruse usu kirikule nõnda kardetawaks teeks, et ta wastu nii suur wõitlus tarwilik oleks.

Waatleme neid paragrahwe lähemalt, ehk leiame neis siis midagi iseäralikku.

Paragrahw esimeses räägitakse küll nagu uuest ilmawaatest, mida protestantlik-ewangeeliliseks nimetatakse, kuid keegi ei mõtle selle all midagi muud kui usulist ilmawaadet.

Paragrahw teises ei paista meile midagi iseäralikku silma, sest siin räägitakse armastusest Jumala ja ligemise wastu.

Paragrahw kolmandamas ehk peitub see kardetawaks tegemise põhjus ja hädaoht, sest siin räägitakse nimelt usuteadlistest uurimistöödest, wabast elawast usust ja isiklikust tõdetundest.

Meie ei näe ka neis lausetes midagi kardetawat, kuna aga meie wanameelsed kirikuõpetajad, abskurandid, nende lausetele väga suure tähtsuse annawad. Nad teawad, kui usuteadliste uurimistööde abil piibelt seletama hakata, siis saawad pimedad nägijateks ning kurdid kuuljateks; siis õpime piibelt ta õigest küljest tundma ning arusaamisega lugema; siis õpime wahet tegema, mis temas muinaslood ehk ajalooliselt tõesti ettetulnud sündmused on ja mis peal üks ehk teine lugu põhjeneb. Kui awalik protestantismi waim siin saab olema, ei tea weel ütelda, kuid kirjeldused kuukirjas „Protestantlises ilmas“ näitawad, et ta selles suhtes siiski kaunis suure sammu edasi astub, mis piibli seletamist kaunil mõõdul wärskendab, selle raamatu siisu enam loomulikumal walgusel paista lasseb ning meid tõele lähemale wiib. Siin võime igatihele lugemiseks soowitada E. Tennmanni raamatut: „Mooses ja prohwetid“ ja kuukirja „Protestantline ilm“.

Peale usuteadliste uurimistööde kardawad wanameelsed samuti waba ja elawat usku, mis igatihe enese tõdetunde peal põhjeneb, sest siinamaale pidi igatihe nõnda mõtlema ja uskuma, kui kirik seda sõnasõnalt ette kirjutab, ehk õigem ütelda, kuidas konfistorium kirikuõpetajate läbi õpetab.

Nüüd oleme ehk wähe targemaks saanud ja neid põhjusti tundma õppinud, mis seda protestantismi waimu nõnda kardetakse.

Sellega ei ole aga meie weel rahul, waid tahame sügawamalt protestantlise liikumise sisse waadata. Meie tahame teada, kas on

see protestantismi waim mõne ükfitu iftu, nagu õp. Tallmeistri ja tema kaasklaste, sünnitus, wõi ulatawad ta juured palju sügawamale, nõnda, et nimetatud iftud ainult selle waimu tööriistad on.

III. Waade minewikku.

Ujaloo teadus ütleb, kui meie olewikku tundma õppida tahame, siis peame minewikust peale algama, peame minewikku tundma. Tähendab, et meie selle uue protestantlise woolu selgitamiseks ajalugu peame abiks wõtma. Ujalugusi on aga väga palju, kuid arusaadaw on, et meie käesolewal juhtumisel usu ajaloo poole peame pöörama, mis omakorda üldise inimesoo kultuuri ja tsiwilisatsiooni ehk inimesoo waimlise edenemise ajaloo hulka kuulub. Tähendab, et meie siin juba ilmalikku teadust peame tarwitama, ilma milleta meie läbi ei saa, sest uuemal ajal on teadus ka usu ehk religiooni oma walda wõtnud, nad on ühinemise teele astunud, usk on teaduse üheks haruks saanud, mida teaduslikuks usu ajalooks nimetatakse. Luuem teadus on muu seas ka piibelt, seda ristiusu pühakirja, kaunis põhjalikult tundma õppinud, ning ta tunnistab piibelt üheks väga wäärtuslikuks raamatuks, sest wiimane sisaldab endas rikkalikult wanaaja waateid, ettekujutusi, uskumisi ja homikumaa rahwaste ajalugu ning üldse usu edenemise ajalugu. On selgeks saanud, et meie teaduse abil usku ja piibelt ära seletada wõime, kuna aga teadust usu abil tundma õppida wõimalik pole.

Mida kõneleb siis meie ajalugu? Ta näitab, et inimene algusest niisuguseks ei ole loodud, kui ta praegu on, waid omal pikal edenemise teel nii kõrgele astmele on jõudnud, kus ta meie päiwil seisab. Inimsugu on omal edenemise teel taewa ning maa nähtusi ehk looduse awaldusi, pimedust ja walgust, head ja paha, elu ning surma, äraseletada püüdnud, mis mitmesugusi ettekujutusi ja uskumisi sünnitas, mida inimene tõeks on pidanud ehk neil ettekujutustel ja uskumistel küll kaugelkki tõepõhja all ei olnud.

Edenedes ja mõistuse poolest ifta enam ja enam arenedes on inimene aegajalt wanad waated ja uskumised uute wastu ümber pidanud wahetama ehk, õigem ütelda, wanu waateid ja uskumisi muutma, sest aeg selgitas, et wanad waated mitte õiged ei olnud. Selle juures on alati ükfitud, mõistuse poolest enam arenenud ja aatelifed inimesed tähtsat osa mänginud. Need on aga wana waadete kaitsjate poolt sellepärast palju kannatada saanud. Luemad waated on ifta wõitluse teel maad wõtnud.

Inimesoo kõige esimene ettekujutus ja usk oli waimude usk, mis sellest nähtusest tekkis, et looduses nii hästi maa peal kui ka ülewal alaline liikumine walitseb ning mitmesugused muudatused nähtawale

tulewad. Tähendab, et terve loodus elaw on, et igas asjas elaw waim asub, samuti kui inimeses eneses. Surma juures lahkeb see elawatstegew waim ehk hing inimesest. Selle hinge pärastise saatuse üle tekkisid mitmesugused arwamised ja uskumised. Ta pidi warjukuju kandma ja isegi toitu tarvitama.

Inimese haigust ja surma peeti paha waimude töök, mida praeguse aja metsinimeste usk väga täpselt tõendab, sest need metsinimesed wiibiwad weel inimsoo usu algastmel. Piibli järele sai ka inimene kuradi eksitamise läbi surelikuks.

Waimude peale pidi mõju awaldama nõidumine ning lausumine ehk sõna. Inimese haiguse ajal katsuti mitmel wiisil temast paha waimusi wälja ajada. Lues testamendis loeme ka mitmes kohas, kuidas Kristus inimesest kurjad waimud wäljaajanud olla, kes isegi kisedades wälja läinud.

Seda ürgusku nimetatakse meie ajal anüimism ehk fetischism (spiritualism) ning ta on inimsoo usu aluspõhi. Eestis on ta haldjate usu all tuntud.

Siit hakkas usk edenema ja kaswas wälja mitme jumala usk. Need jumalad awaldasid endid looduse jõududes ning taewa nähtustes.

Rõige suuremat tähelpanu tõmbasid enda peale päike, kuu ja taewatähed, mida elawateks olewusteks peeti. Esmese koha nende seas omandas aga hiilgaw päike, see hea taewane Isa, kes walgust ja soojust annab, kõige elu ülewelpidaja ning pimeduse ärawõitja on.

Rui ürginimene tuletgemise üles leidis, mis sel wiisil sündis, et kahte puust leppi üksteise wastu hõõruti, (mis aga hõõrumise juures ristikuju sünnitasid), siis hakkas inimene ka tuld kummardama ning risti pühaks märgiks pidama, sest tuel oli määratu tähtsus ilma kindla peawarjuta loodusinimese elus. Tuli walgustas ööpimedust, andis soojust, peletas kiskjad metsloomad ja nende arwates isegi pahad waimud eemale.

Et tuli päikesega üheloomuline on, siis nimetati teda päikese pojaks, keda päike maa peale inimeste õnnistuseks saatnud, kes suitfuna ja tuleleegina uuesti üles taewa läks, seal päikesega ühines.

Tuletgemise wiisi ja tule austamise üle kõnelewad meile kõige selgemal keelel weedalaaste wanad kiituse laulud. Siin kannab tuli Agni nime. Kreeka keeli Kristus.

Üks neist Weeda kiituse lauludest kõneleb:

Sa igawesti muutmata,
Suur Agni, kes sa kolmel wiisil
Meile ennast ilmutad:
Siin maa peal tules leekiwad,
Pilwest walguna sa sähwid,
Taewas päikeses sa põled.
Sa taewas oled sündinud,
Kuid mees, kes püha, tarkust täis,

Sind taerast maa peale tõi.
 Sest ajast suitseb igalpool
 Inimestel kolle — Ilmus tuli
 Ning oled maa peal au sees.
 Sa salapäralisest paarist,
 Mis ükskord preestri kätēs oli,
 Seledasti paistes sünd'sid.
 Oh taewad ja ka kindel maa!
 Ei walet mina awalda
 Rui ütlen: imeline lapsute
 Häwitab põlema löönud tepid,
 Ta neelab kohmetuseta
 Paari, kes teda sünnitas.

Mõõdamannes olgu tähendatud, et ristiusus see Agni (tuli) Jumala Tallena tuntud on, kes maailma patud kannab. Apostlikus õigesuselus nimetatakse see tükk Talleks (Agnus), mis preester proskomiidial ajal kirikuleiwa (proswora) seest wälja löikab ning mida tõsiselt Kristuse ihuks arwatakse muutuma.

Tähelepanemise wäärt on ka see asjaolu, et ristiusu kunstis kauaaega Jeesuse, kui inimese asemel, Talle risti peal kujutati, kus juures järgmine pealkiri seisib: I. N. R. I. (igne natura renouatur integra — tõi loodus uuendatakse tule läbi).

Meie usuõpetus seletab aga Talle, Jესaja raamatu peat. 53 põhjal, kus Tallest räägitakse, kes ennast wastupanemata tapmisele lasseb wiia, mis Kristust, ta kannatamist, surma ja ülestõusmist pidada tähendama. Kuid seda peatükki läbi lugedes, selgub täiesti, et see Tall muud midagi ei tähenda, kui Juuda rahwast, keda Paabeli wangi wiidi.

Tule ja päikese uuestisündimise päewa pühitseti enne ristiusku igalpool talwise pööripäewa ajal 25. detsembril. Päikesejumala ülestõusmise ja pimeduse üle täielise wõidusaamise püha peeti kewadel ning ta surmapäewa suwisel pööripäewa ajal ehk meie Jaanipäewal — tuletegemisega.

Et jumalaid enda wastu heatahtlikkudeks teha ja nendega ühineda, siis oli tarwilik neile andeid tuua, millest ohwritoomine ning jumalateenistus (kultus) ja preestrite amet oma alguse said.

Nõnda edenes ja arenes usk tolleaegse ilmawaate kohaselt ütsikute rahwaste juures ühel ehk teisel wiisil, kuid üldjoontes omandasid need rahwaste usud ja ilmawaated üksteisega wäga sarnase kaju, sest taewa ja maa nähtused ehk looduse awaldused, kui usu sünnitajad, on igalpool peaaegu ühesugused.

Ei wõi nimetamata jätta, et neis uskudes muu seas kolmiko mõiste maad wõttis, mis looduse alalise edenemise ja häwinemise nähtuse peal põhjenes, kus wõitlus filma paistab, nagu pimeduse ja walguse, elu ja surma wahel.

Neist kolmikuteft oli üks ikka looja, teine hävitaja ning kolmas looduse alaline uuendaja, kes wahetewahel selleks otstarbeks lihaks saab, et häwinewat õigust ja korda maa peal uuesti jalule seada.

Ülaltähendatud Weeda usu kolmikut eht kolmainust esitasid: päite, tema poeg tuli (Agni) ja õht eht tuul. Selle usu wagajutu järele saab Agni ema, Maya, tuulepuhangust eht waimust, nimega Bayu, käima peale, samuti kui ristiusu wagajutu järele neitsi Maria Pühast waimust käima peale saab.

Meile on tuntud mitmed wanad rahwad, kes oma edenemise poolest enne ristiusku juba kaunis kõrgel astmel seifid. Neil igal ühel olid oma ülemad jumalad — maailma loojad ning loomislood. Need jumalad on meile rahwusliste jumaladena tuntud nagu: Kreeka Zeus, Rooma Jupiter, Paabeli Marduk, Afsüüria Afsur, Egiptuse Kha, Persia Ahuramasda, India Brahma, Juutide Jahwe (Jehoowa) j. n. e.

Peame weel kord tähendama, et nende jumalate all midagi muud ei mõeldud, kui päikest eht kuud. Neid kõiki teeniti ohwritoomisega.

Nüüd peatame igaihele lähemalt tuntud Jehoowa juures, keda piibli järele Mooses Sinai mäel juutide rahwuslikes Jumalaks tõstis. Uuemal ajal on selgunud, et see Jehoowa midagi muud ei olnud, kui Semiitlaste endine kuujumal „Sin“, kelle asupait Sinai eht Sini (Jumala) mäe peal oli ja keda siin asuw wäike Keeni rahwas muuseas kui pikse ja sõjajumalat austas ning Egiptuse teelse kuu nimetusega „Jah“ nimetas. Ta ilmutas ennast pikse pilwes, wälgu ning kõue mürinaga. Teda kujutati tugewa sõnnina (kuldwastikas), sest iga noore kuu ajal tulid ta hõbedased sarwed õhtu taewas nähtawale. Seepärast oli härjakuju, mille sarwede wahel noorekuu sirp seifis, kaua aega Jehoowa sümbooliks (kujutuseks), ning teda teeniti templites.

Pabelis pühitseti selle kuujumala Sini auks iga kuu weerandi järele, nimelt 7, 14, 21 ja 28 kuupäewal, üks päew, mida sabbat nimetati. Siit omandasid juudid seitsemendama eht hingamispäewa pühitsemise sellesama kuujumala Jahwe auks. Pärast seati ka maailma loomise lugu kuue tööpäewale ja seitsemendama hingamispäewale wastawalt kokku ning seda hingamispäewa nimetati ka juutide juures sabbatiks.

Piibli järele teame, kuidas see Jahwe eht Jehoowa juute, kui oma ärawalitud rahwast, lästis kõiki teisi rahwaid sootumaks ära häwitada, nende warandust riisuda; kuidas ta endale toiduaineid nagu loomi, põllusaadusi, uudsewilja, õli, soola ja isegi inimeselapsi ohwriks nõudis.

Lastasajad läksid mööda. Enam arenenud inimeste juures wõtsid uued aated ja waated maad ja meie kuuleme, kuidas nõnda nimetatud prohwetid sellesama Jehoowa nimel loomade ja laste

ohwerdamist hukka mõistavad, kus näituselks prohwet Amos (5, 21—24) kirjutab: „Ma wihtan, ma põlgan teie pühi ja ei taha mitte ohwreid haista, teie suurte pühade aegus. Et teie minule küll toote põletamise ja oma roaohwrid, ei neist pole mul heameel ja teie lihawa tänuohwri peale ei taha ma mitte waadata. Saada ära mu eest oma laulude kärin ja su naablimängude hüüdmist ei taha ma mitte kuulda, aga kohus woolaku kui wesi ja õigus kui woolas jõgi.“

Dsea raamatus (6, 6) loeme: „Sest mu meelepärast on heldus, aga mitte ohwer ja Sumala tundmine on enam kui põletamise ohwrid.“

Sedasama jutlustab ka pr. Jesaia.

Prohwet Mika (6, 6—8) küsib: „Miska pean ma Jehoowa ette jõudma? Pean ma põlwili Rõigewägewama Sumala ette kumardama? Kas pean ma põletamise ohwritega üheaastase nullikatega tema ette jõudma? Kas Jehoowal peaks heameel olema tuhandest jäärast, ehk mitmekümnetuhandest õlijõest? Kas ma pean oma esimese poja andma ohwriks oma üleastumise eest ja oma ihu-foo patuohwriks oma hinge eest? Tema on sulle teada annud, oh inimene! mis hea on ja mis nõuab Jehoowa su käest, muud kui et sa pead tegema, mis kohus on ja heldust armastama ja enmast alandama käies oma Sumalaga.“

Jeremias läheb weel laugemale ja räägib Jehoowa nimel rahwale (7, 22—23): „Sest mina ei ole rääkinud teie wanematega ega sel päewal, kui ma teid Egiptusest ära tõin, neile käsku annud põletamise ja tapaohwri pärast. Kui aga seda olen ma neile kästinud, kuulge minu häält, siis tahan ma teile Sumalaks olla ja teie peate mulle rahwaks olema, et teie võiksite käia kõige tee peal, mis mina teile käsin, et teil heameel võiks olla.“

Nõnda muutus see kuujumal Jahwe üheks waimlifelks Sumalaks, kellel ohwri suitsu enam tarwis ei olnud, ning piibli loomisloo kokkuseadjad tegid teda isegi maailma loojaks.

Niisuguste uute õpetuste awaldajaid kuusati aga preestrite poolt taga ja wisati isegi kiwidega furnuks.

Elks olnud prohwetid need mehed, keda „ketseritelks“ wõime nimetada.

Nüüd laseme jällegi mõned aastasajad mööda minna ja meie jõuame Kristuseaja juure. Suudid on selle möödaläinud aja jooksul palju kannatanud: nad on Paabelis wangis olnud, Persia walitsuse all wiibinud. Nende pealinn Jeruusalem, ühes Jehoowa templiga, on mitu korda teiste rahwaste poolt, keda juudid pagana-tekks (goim) nimetasid, ära häwitatud. Nende keskel on imelikult päästja ehk Messiasse lootus ja ootus tekkinud, kes neid waenlaste ikke alt päästaks ja neid kõigi teiste rahwaste üle walitsema paneks, kus siis need paganad juute saawad teenima, kui maod põrmus nende ees roomama ja kõik oma warandused neile tooma. — See

oodatav vägew walitseja pidi kuninga Saaweti soost sündima, sest Saaweti ajal oli juutidel hea põli. Niisugust pööraft ettekujutust ei leia meie küll ühegi teise rahwa juures.

Nüüd Kristuseaja eel olid juudid suure, wägewa, Roomariigi walitsuse alla sattunud. Siin puutusid mitmed rahwad üksteisega kokku kellel mitmesugused usud, waated ja õpetused olid. Siia ulatas Buddha usk ning Persia dualism oma Jumala ja kuradiga ning nende inglitega ja ülestõusmisega. Siin oli ka Kreeka mõtte-tarkus maad wõtnud. Juudid ägasid oma preestrite käsukoorma ja Rooma walitsuse ilke all, mis neid suure igatsusega oma päästjat — Messiaft — ootama pani. Juudi usus olid mitmesugused usuerakonnad (sektid) tekkinud, nagu wariseerid, saduseerid, kirjatundjad ja esseid. Piibli Wanaseaduse raamatud olid ükfitult juba olemas.

Nõnda siis olid tollel ajal juutide seas mitmesugused õpetused, aated ja waated, mida aeg oli sünnitanud, segamini paisatud, mis usuasja wäga keeruliseks tegi. Sellepärast tundus tarwidus ühe uue lihtsama usu järele, mis kõikide südamed ja hinge ihtamised rahustaks.

Siin ilmub korraga Naatsareti linnast üks mees, Jeesus nimi, keda pärast ka Kristuseks nimetati, oma lihtsa õpetusega, mis kõigile wastuwõetaw ja arusaadaw oli, rahwuse, usu ning seisuse peale waatamata. Ta õpetas, et üks ainus Jumal, üks taewane Isa on olemas, keda inimene otselohke paluda wõib, kellega ta otselohke oma südame laudu ühendusesse wõib astuda, ilma mingisuguste kombedeta ehk ohwritoomisteta. Kõik inimesed on selle taewase Isa ees ühesugused, niihästi rikkad kui waesed, ülemad kui alamad, orjad ning ihandad; waestel on isegi kergem taewariiki saada kui rikastel. Inimesed peawad üksteist ja isegi oma waenlasti armastama, samuti kui iseennast. —

Niisugune õpetus äratas waimustust, iseäranis aga waesemas ja rõhutud rahwakihis, kuna ülemad ja rikkamad suuremalt jaolt ta wastu waenulikud olid.

Otselohkeseks wastandiks oli see uus õpetus juutide endise usulekäsüõpetusele, sest ta põhjenes nende mitmesuguste uute õpetuste ja waadete peal, mis tollel ajal Palestiinas maad olid wõtnud. —

Kas see Naatsareti Jeesus ennast ka Messiafeks tunnistas, mida inimesed uskuda wõisid ja selle tõttu rahwa seas Rooma wastane meeleolu ning liikumine tekkis, mis aga juutidele wäga hädasohtlik oli — ei ole kindlasti teada. Ewangeeliumide järele näitab küll lugu nõnda olema, et midagi sellesarnast seal ette tuli. Johanneese ewangeeliumis (peat. 11) on näituseks beldud, et ülemad preestrid ja wariseerid suure kohtu kokku kogusid ja ütlesid: Mis peame meie tegema? Sest seesinane inimene teeb pasu imetähti. Kui meie teda nõnda jätame, siis usuwad kõik tema sisse; siis tulewad Rooma rahwas ja wõtawad meie paiga ja rahwa ära. Seal andis ülempreester Raiwas seda nõu, et parem on kui üks inimene

sureb rahwa eest ja et kõik rahwas hukka ei saa. Selle nõuandmise peale tegid nad siis otsuseks, et Jeesus surema pidi. —

Siin on küll Jeesuse sisse uskumise põhjuseks ta imeteod ette-
toodud nagu Laatsaruse ülesäratamine, kes juba mitu päeva hau-
das olnud, kuid selle kohta võime ju otselõhe ütelda, et mingisugustest
Jeesuse imetegudest üldse juttugi olla ei võdi, sest need on pärast
kõlku luuletud ja kirjapandud, waid tema sisse uskumise põhjuseks
pidi olema, nimelt Jeesuse uus õpetus ja see arwamine, et ta wast
see ammu igatsatud Messias ongi. Sest kui see Jeesus tõesti ühegi
imeteo oles teinud, üheainsama surnud inimese ellu oles äratanud,
siis ei oska meie endale ettekujutada, mis niisugusel juhtumisel oles
sündinud. Siis oles terve rahwas teda lohe jumaldama hakkanud,
teda ei oles keegi risti löönud, sest kõik olesid teda kartnud.

Kõiki andmeid, mis meil praegusel ajal olemas, kokkuwõttes,
peame oletama, et see Jeesus ühest küljest, ta wastaste juuda preest-
rite poolt, kui ketser, usulisel alusel ja teisest küljest Rooma walit-
suse poolt, kui Messias, poliitilisel alusel wõlla poodi, juuda preest-
rite pealekäämisel.

Kuid seda Naatsareti Jeesust ei jõudnud ta surmamine siiski
kaotada, ta hakkas nüüd alles elama, sest tema poolt rahwa selka
külwatud õpetuseseeme ei kuivanud mitte ära, waid hakkas idanema
ja edenema ning omandas ajajooksul hoopis iseäralise ja kirju kuju.
Uskumine, et ta Messias oli, sai nüüd weel enam kindlamaks ja
suure hoolega hakati Wana Seaduse raamatutest kirjakohhti otsima,
mis seda uskumist pidid tõendama.

Ainult see sündmus näis siiski wäga iseäralikuna, et ta ära
surmati, mida ometigi jumaliku Messiasega juhtuma ei pidanud.
Kuid ta see küsimus lahendati Wana Seaduse kirjakohdade põhjal,
et Messias kannatama ja surema pidi, et ennast lunastusohwriks
tuua nii mitme eest, ja surnust ülestõusma, eht need kirjakohad küll
ainult juuda rahwa kannatamisest räägivad. Seepärast ei wõinud
Jeesus, kui Messias, surnuks jääda, waid ta on ülestõusnud ja
taewa läinud, kus ta oma Isa paremal käel istub. Sealt tuleb
ta lähemal ajal uuesti alla, aga siis juba suure au ja wäega ing-
lite saatel ning asutab oma messiaseriigi, kus need õiged, kes tema
sisse usuvad, igawest õnnepõlwe maitsema saawad, aga oma waen-
lased eht uskmatad saadab ta põrgutulde. Siis istub ta oma isa
Saarweti aujärje peale ja hakkab kui kuningas walitsema igawesti.

Niisugune ettekujutus otse waimustas neid juute, kes siin maa
peal waewatud ja koormatud olid.

Seepärast hakkasid nad igatsusega Messiasse aulist ilmutust
ootama, et igawese õndsuse põlwe peale saada; nad ei hoolinud enam
igapäewasest elust ja läksid ifegi oma usu eest surma. Sellega on
ta ristiusu kiire laialilaganemine seletatav.

Esimesed selle uue usu algatajad ja pooldajad olid Jeesuse

järellkäijad juudid, teda sellepärast ka Naatsaretlasteks nimetati. Kuid warsti hakkas see usk ka paganate seas apostlite agara ja ennastalgawa misjonitöö tõttu maad võtma: näituseks Antiohias, kus selle uue usu Jumala — Kristuse — surm ja ülestõusmine sealse päikesejumala Abdonis'e surma ning ülestõusmisega väga hästi ühte käis. Siin nimetati ka Kristuse usulisi kristlasteks.

Sellepärast tekkis juudakristlaste seas küsimus, kas paganad, need juutide põlised waenlased, üldse nende messiaseriigi õndsast põlwest osa võivad saada, või jääb see ainult juutide päralt.

Peetrus ja teised olid sellel kindlal arvamisel, et see messiaseriik ainult ümberlõigatud juutide päralt saab olema, kes käsüõpetuse järele teewad, kuna Paulus selle poolt seisus, et ka paganad sinna pääsewad ristimiskombe ning usu läbi.

See küsimus sünnitas suurt waielust, mida Uue Testamendi raamatutes jälgida võime, sest muu seas oli see põnew küsimus ka nende raamatute kirjutamise põhjuseks.

Et meil siin eesmärgiks ei ole neist raamatuid pikemalt kirjutada, siis toome ainult mõned näpunäited.

Need raamatud on kauemat aega peale Jeesuse surma, mitmel ajal ja mitme isiku poolt kirjutud. Neist kirjeldawad neli ewangeeliumi luuleliselt Jeesuse sündimist, ta õpetust ja tegusi, surma, ülestõusmist, taewaminemist ning uuesti ilmumist, kuna teised raamatud ta apostlite tegewust ehk õigem ütelda ristiusu edenemist kirjeldawad, kus see wõitlus edasi kestis, mis Jeesus juudi usu vastu protesteerides algas, mille ohwriks ta kui suurketser ning protestant langes.

Need on väga huwitawad ja õpetlikud raamatud, kui neid eelteadmistega lugeda, kui meie wahet ostame teha, mis neis wõimalikud ehk wõimatad asjad on, kui meie neid uuema aja usu teaduse abil loeme.

Matteuse ja Luuka ewangeeliumide järele olla Jeesus Petlemas mitmesuguste üleloomulikkude ilmutuste saatel sündinud nagu ettekuulutamine Mariale, täht taewas, ingli ilmumine ja röömutuulutus Petlemma karjastele, hommikumaa tarkade kummardamine, Siimeoni tunnistus templis j. n. e. Kõige selle juures aga ei teadnud sellest Jeesusest enne keegi mitte midagi kui ta juba umbes 30 aastane oli, awalikult oma õpetusega esines ja koguduse kajas ülesastus. Siis imestasiwad need, kes teda tundsid ja küsisid, kust see puusepp selle tarkuse on saanud?

Uuemal ajal on aga teada, et need wagad jutud kõik teistelt wanematelt uskudelt laenatud ja siin juutide Messiasse sündimise lugudeks tehtud on.

Johannese ewangeeliumis kirjeldatakse Naatsareti puuseppa-Jeesust kui lihaks saanud Jumala „Sõna“ ehk kreeklaste Logost, kelle läbi maailm loodud olla. Seepärast algab Johannes oma ewangeeliumi järgmiste sõnadega: „Alguses oli Sõna ja Sõna oli

Sumala juures. Kõik asjad on tema läbi tehtud ja ilma temata ei ole ühtegi tehtud, mis tehtud on." Selle väite peal põhjeneb see usk, et Jeesus juba enne maailma loomist Sumala juures olnud.

Iseäranis tähelepanemise väärt ja luulerikas on aga juudakristlase Johannese poolt Peetruse mõttes kirjutud sõjakas ilmutamise raamat. Selle raamatu kirjutamise põhjuseks oli kristlaste esimene tagatiusamine Rooma keisri Neero poolt ja suur juuda sõda. Siin ennustab Johannes kristlaste ning juutide meelekindluse alalhoidmiseks Messiasse ehk Kristuse nobedat teist tulemist. Neerot kujutatakse kui Kristuse vastast metsalisenä, kes merest üles tõuseb ja kellele lendav madu ehk wana saatan meelewilla annab pühasti tagatiusata ja waewata. Teine metsaline, kes maast üles tõuseb ja imetegusi teeb, on Siimon-nõid Samaariast (waata ap. teod 8, 9—11). Selles raamatus on ka kirjeldud kõik need wiletsused ja nuhtlused, mis wana juttude järele enne Messiasse tulekut pidid sündima, muuseas juutide wiimane taplus maailma kuningatega ajaloolise Riifoni jõe ääres, Megiddo (Armageddoni) juures, Põhja Palestiinas, kus juudid kõigi oma waenlaste-paganate üle täieliku ning lõpuliku wõidu saawad ja nende üle walitsema hakkawad. Siin leiame ka Paabeli astraalset ilmawaadet, nagu tulekarwa lendav madu, kes sabaga kolmandama osa tähti taewast maha tõmbab (suwine meteooriitide sadu); siis weel sõda taewas Mikaeli ja mao wahel, mis Paabeli loomisloost wõetud, kus päikesejumal Marduk lendwasega (drakoniga) wõitleb.

Lõpuks kirjeldab Johannes Rooma, kui suure Paabeli, lange-mist ja kujutab uut taewalist Jeruusalemma mis kalliskiwidest sarak, kuhu pääsewad ainult juudakristlased, kuna Johannes teist juute, kes Naatsareti Jeesust Messiasseks ei pidanud ning ta uuesti ilmumist ei ootanud — saatana koguduseks nimetab.

See raamat sisaldab ristiusu werist tagatiusamist wägewa paganausulise Rooma keisri poolt, samuti selle uue usu wõitlust teiste usufeltsidega ja wiimaks weel juuda sõda Rooma vastu, kus Siitus Jeruusalemma 70. a. peale Kr. ära häwitas ning juudid laiali said pillatud.

Nõnda siis on selles raamatus suur hull mitmesugust mater-jaali segamini paisatud; ta on väga sisurikas ja ajalooliselt huwi-taw lugeda, kuna ta aga nii mitme uskliku peaajud segamini ja ihukarwad püsti on ajanud.

Ra ewangeeliumite ja iseäranis täpselt Matteuse ewang. 24 peat. järele olla Jeesus enda allatulemist kõhe pärast ülaltähendatud juuda sõda ja Jeruusalemma häwitamist ettekuulutanud. Isegi neist ässitajatest räägitakse siin waleprohwetite nime all, kes juutide mässu ajal rahwast kõrbe lutsusid ja endid Messiasseks nimetasid. Et aga need ewangeeliumid pärast juuda sõda ja Jeruusalemma häwita-mist on kirjutud, siis wõime oletada, et need ettekuulutused pärast

neid sündmusti Jeesuse omaks on tehtud, et seda teisetulemise usku ning juudakristlaste meeleolu kindlustada. Siin on minewik kui tulewik kujutatud.

Meie ajal aga seletatakse, et kõik need sündmused ja ilmutused alles tulemata on ja tembeldakse ülalnimetud waleprohwetideks kõik neid, kes piibelt nüüdseaja arusaamistele wastawalt seletawad.

Udwentistid seletawad isegi, et metsaline, kes ilmutamise raamatu järele merest üles tõusis, Rooma paawsti tähendada ja teine metsaline, kes talle kujul maast üles tõusis, pidada Ameerika olema, kes praegusel ajal paawsti tahtmise järel teeb. Sellega pidada siis Messias ehk Kristuse tulemine ligi olema.

Nõnda tegid uue testamendi raamatute kirjutajad sellest Naatsareti mehest Jeesusest juutide Messias, lunastusohwri, kreeklaste Logose, weedalaste Agni (Mina ja Isa oleme üks), mis tallega ühenduses, Sumala Poja, — ühe üleloomuliku olemuse, kes üleloomulikke tegusi olla teinud, isegi furnuid ellu äratanud. Siis ärataksid nad teda ennast furnust üles, tõstsid taewa, panid teda seal Sumala (oma taewase Isa — päikese) paremale kaele istuma, kust ta uuesti taewapilwedega alla pidada tulema.

Kas Jeesus tõesti seda enesest rääkis, et ta furnust üles tõuseb, taewa läheb ja sealt pilwedega alla tuleb, nii kui ewangelistid jutustawad — on wõimata uskuda. Hoopis ennem wõime Jeesuse omaks seda ütelist pidada, et taewariik seestpidi inimese sees on. —

Nüüd tekib weel küsimus, miks kõik juudid ise seda usku ei omandanud, sest see usk sai ju oma alguse nende Messias loost ja esimesed kristlased ning uue testamendi raamatute kirjutajad olid juudid?

Nagu teame, olid juuda preestrid (saduseerid) kohe algusest Jeesuse uue õpetuse wastased. Seisaks ei annud see Jeesus neile wähematti sellest, mis nad Messiaselt ootasid: ta ei wabastanud neid Rooma walitsuse ikke alt ega pannud juute paganate üle walitsema, mida Messias Wana Seaduse prohwetite järele tegema pidi. Siis weel pidi Messias juutide traditsiooni järele ainult kord tulema, seepärast oli see teinetulemine suurema jao juutide meelest üks mõteta asi ning rumal usk, kuna ainult üks osa neist, nimelt alamast ja wäsemast rahwakihist seda usku esiti suure waimustusega wastu wõttis. Kui aga see surmatud Messias itlagi ei ilmunud, isegi mitte juutide hädapäewadel, siis loobus ka see wäike osa juudakristlasti ajajooksul pettunult sellest teisetulemise ootusest, seda enam, et neid teiste juutide poolt sarnase unistuse pärast pilgati ja tagakiusati. Seepärast noomib ka Johannes ilm. raamatus Ewefuse kogudust, et ta oma esimese armastuse maha on jätnud.

Nõnda likwideerisid juudid enda seas wiimaks hoopis selle Naatsareti mehe loo, keda üks osa neist Messias arwas olema ja pärandasid kõik sellekohase kirjanduse ühes Messias ehk Kristuse

uuesti ilmumise ootusega ja kallikiwidega kaunistud uue Jeruusalema-
maga paganatele — Kreeka ja Rooma rahwale, kes kõiti seda en-
dale ülewõttis ja edasi arendama hakkas. —

Siin sai ta edenemise aluseks peaaesjalikult Apostel Pauluse
õpetus ja Johannese ewangeelium, mis Jeesusest, kui lihaks saanud
Sumala Sõnast, räägib. Sellepärast ei kõnelda nüüd enam Jeesu-
sest kui juutide Messiasest, waid kui Sumala Pojast, keda see Su-
mal määratud ajal maailma olla saatnud, inimsugu patust ära lu-
nastama, kes selleks otstarbeks ülelohtuste käte läbi kannatama ning
surema pidi, et oma au fiske minna. Sellega wõeti siis Messiasse
loost ainult kannataja Messiasse osa arwesse.

Matteuse ewangeeliumi järele olla Jeesus oma jüingritele kásu
annud jüingriteks teha kõik rahwast, neid ristides Isa, Poja ja Püha
Waimu nimel. Tähendab, et siin kolme olewusega tegemist oli.

Ristiust aga ei tahtnud paganate wiisil mitmesumala kumar-
daja olla, seepärast tekkis tarwidus neid kolme ühte liituda.

See plaan ei olnud aga poolesti nii kerge teostada. Esialt
tekkis waielus Jeesuse isiku, ta iseloomu üle, kus ühelt poolt arwati,
et ta kõige oma olemisega oma Isaga täiesti ühesugune on, et ta
enne kõiki aegu oma Isast kui tõsine Sumal tõsisest Sumalast sündi-
nud on. Teiselt pool õpetas piiskop Arius, et see Poeg oma Isast
alamal seisab, et ta Isast ei ole sündinud, waid Isa on teda loonud. —

Samuti nõudis Püha Waimu olewus selgitamist, sest ka siin
tekkisid mitmesugused arwamised. Ühelt poolt seletati näituseks, et
see Waim Isast wälja läheb, kuna teiselt poolt tõendati, et Poeg
teda wälja saadab.

Need waielused kesisid wäga kaua aega ja nende küsimuste
lahendamiseks kutsuti mitu korda ülemaalised wõi üleilmlised kiriku-
kogud kokku, kus nende kolme olewuse pärast suuri lahinguid peeti.
Rahel esimesel kirikukogul 325 a. Nikeas ja 381 a. Konstantinopo-
lis seati küll see põhimõte üles, et kõik kolm ühesugused ning ühe-
aulised Sumalad on, aga kuidawiisi need kolm palet siiski üks ainus
on, seda ei suutnud need kirikukogud kuidagi ära seletada. Seepärast
tunnistati see lihtsalt üheks salaasjaks, mis ennast seletada ei anna.

Meie usuisa Martin Luther nimetas seda Kolmainust ka üheks
taewalikuks asjaks, millest inimene oma mõistusega arusaada ei
suuda.

Ometegi on inimene selle Kolmainuse ise loonud, siis peaks ju
see inimene ise ka temast arusaama. Nüüdseaja teadus ongi meile
selle salaasja awalikuks teinud, nimelt selles mõttes, et see ristiusu
Kolmainus wana paganausu kolmainuste peal põhjeneb. Wahe sei-
jab ainult selles, et paganausu kolmainused loomulikul alusel seisid
ja seepärast enam arusaadawad olid, kuna ristiusu Kolmainus üle-

loomuliku ja nii tumeda, metafüüsilise, kaju omandas, et temast keegi enam aru ei saanud.

Wõtame näituseks India kolmainuse Brahma, Wischnu ja Siwa. Nendest on Brahma maailma looja, Wischnu looduse uuen-
daja ja Siwa häwitaja jõud looduses. Kuid tõepoolest on nad ühe ja
sellesama jõu avaldused. Indulaste pühakirjas „Bhagawata Tou-
rana“ räägitakse: „Teadke, et meie wahel ei ole ühtegi wahet, waid
see näib ainult nõnda olewat. Kõigefõrgem olewus avaldab en-
nast kolmel wiisil: loomises, häwinemises ja ülesehitamises, kuid ta
on üks, ühe austamine neist tähendab kõigi kolme austamist ehk
üht ainust ülemat Jumalat — Trimurti.“

Wischnu saab wahetewahel lihaks, et heasi kaitsta ja kurjasi
häwitada ning õigust jalule seada. Ta on headus ning armastus,
mida inimsoo päästjad targad ning pühad maa peal laialilaotawad.

Kõigeenam käib aga ristiusu Kolmainus kokku eelpooltähenda-
tud Weedalaste päikese, tule ja tuulepuhanguga, selle elawatstegewa
õhuga, mille sümbbooliks juba ammu enne ristiusku tuitest peeti.
Päike on siin Taewane Isa, tuli — Agni — Poeg ja õhk Waim.
Wanast peeti ju tuult taewa hingamiseks Jumala hingedõhuks. See
on seesama Jumala waim, mis piibli loomisloos wee peal lehwi-
tas wõi audus. —

Kirikukogudel wõrreldi ka ristiusu Kolmainust päikesega. Nõnda
kui päikesest sünnib walgus ja läheb wälja soojus, nõnda sünnib ka
Jumal-Isast Poeg ja läheb wälja Püha waim. Ja nõnda kui päi-
kesest ei saa ära lahutada walgust ega soojust nõnda ei saa ka Isast
Poega ning Püha Waimu ära lahutada. Seepärast nimetatakse
ristiusu Jumalat Kolmainuseks, üheloomuliseks ja lahutamataks.

Eks tulel, kui päikese pojal, ole samasugused omadused, seepä-
rast on tuli päikesega üheloomuline. Ta on walgus walgusest, tõsine
Jumal tõsifest Jumalast sündinud, mitte loodud.

Nüüd huwitab meid ristiusu Kolmainuse juures weel üks
küsimus, nimelt see, et siin Poeg oma Isa paremal käel istub.
Kuidas peame sellest arusaama, sest ühel waimlisel olewusel ei wõi
ju paremat ega pahemat kätt olla?

Ra siin on uuemal ajal selgunud, et see paremakäe lugu
wanast tule ja päikese kummardamisest päritud on. Egüptusest on
leitud päikese kujutused, kus allalangenewad päikese tiired kätena lõp-
pewad, mis tuletegemise ristifi hoiawad. Need kujutused ei ole
aga muud midagi, kui Egüptlaste kolmainuse kujutused. Siit ede-
nes päikesest wäljaminewa käe kujutus, mis laialt tarwitusel oli,
näituseks Rasbeas ja mujal. Ra meie ajal kujutatakse sagedasti
pilwede wahelt wälja sirutatud kätt, mis risti hoiab ja muud midagi
ei ole, kui paganate taewase Isa — päikese parem käsi.

Ra ristiusus kujutati kaua aega Jumal-Isat mitmel wiisil käena, mis mõnes kohas nelja kodaraga eht ristiga ratast hoiab. Teises kohas hoiab ta aga lihtsalt risti ühes Jeefuse-Kristuse kujuga. Siis näeme weel, et käesõrmede otstest kiired wälja lähewad, mil- lede all Kristuse kaju on. Iseäranis huwitawalt on aga Kristuse ülestõusmine kujutatud. Siin tõmbab taewakäsi Kristust, kes risti enda pahemas käes hoiab, üles taewa poole. Ap. tegude raamatust (2, 33) loeme ka, et Kristus on Jumala parema käe läbi ülendatud.

Minult käena kujutati ristiusus Jumal-Isat kuni kaheteistküün- nendama aastasajani. Siis aga leiti, et käsi üksi puudulik kujutus on, seepärast lisati käe külge ka pea ning õlad, kuni rinnust saadik. Hiljemalt anti aga kolmainusele täielik wana mehe kaju, kes troonil istudes enda ees risti hoiab, mille peal Kristus on risti lööb, ta peakohal seisab waim-tuik. Peas on wanamehel Nooma paawsti troon, mille ümber päikese kiired on kujutatud.

Nõnda siis näeme, et see paremakäe lugu ka ristiusus täiesti päikesega ühenduses seisab.

Meie ajal, kus Jumalat, kui igalpool olewat waimu, usatakse ei võiks ta paremast käest enam juttu olla.

Ülalnimetatud kirikukogudel seati ka meile tuntud ristiusu süm-bool kokku, mille järele Jumal-Isa maailma looja, Poeg inimsoo lunastaja ja Püha Waim ristikoguduse korraldaja ning pühitseja on.

Et ristiusu põhikiri — uus testament — inimesele tarwilikku ümargust ilmawaadet ei annud, sest temas puudub maailma loo- mislugu, siis omandas ristiusu kirik juutidelt ka nende usuloo raamatud Wana Seaduse nime all, kus ka maailma loomislugu sees on ning otsekui terwet inimsoo ajalugu kuni ristiusu alguseni eneses sisaldab.

See Wana Seadus pidada ka igatpidi Kristust ette tähendama. Selle tõenduseks on ka Piiblis iga peatüki eel märkus tehtud, et neis peatükles Kristusest räägitakse. Kui meie aga need peatükid läbi loeme, siis selgub kohe, et neis mitte Kristusest, waid juutide kannatamistest ning tulewiku lootustest ja ettekujutustest räägitakse.

Ühes Wana Seadusega tuli aga ka juutide Jumal Jehoowa ristiusku üle ja on siin kuni tänapäewani Kolmainusega ühe au sees, eht weel enamgi, sest kirikutes ja palwemajades kuuleme alati, et Jehoowa on mu tarjane ei mul pole ühtegi waja.

Siis peame weel tähendama, et see Jumala wastane, häwitaja ning inimese eeskita — kurat ristiusus wäga suure tähtsuse ja elawa kaju on omandanud, mida tal enne ei olnud. Ta sai Kris- tuse kõrwal otsekui teisels ristiusu nurgakivi, isegi selle usu alg- põhjuseks, sest siin saatis Jumal oma Poja maa peale inimkonda kuradi küüsi, patust ning surmast ära päästma. Tähendab, kui ku- rat esimest inimest ei oleks eeskitanud, siis poleks ka Jumalal tarwis olnud oma Poega maa peale saata ja meil poleks ristiusku olnudki.

Seepärast peame küll seda wa põlatud kuradit koguni ristiusu esimeseks nurgakiviks nimetama.

Juudiusl oli iseenesest ainujumala usk, sest nõnda ütleb Jehoowa; „Mina olen Issand sinu Jumal. Sul ei pea olema teisi Jumalaid minu kõrval.“ — „Ma walmistan walguse ja loon pimeduse; ma teen rahu ja loon õnnetuse; mina olen Jehoowa, kes kõik seda teeb“ (Jes. 45, 7).

Ristiusu Jumal seisab aga kolmest olewusest koos. Neljandaks juutide Jehoowa ja wiieandaks kuulub siia ka wana saatan. —

Seepärast jäi see ristiusl ilkagi mitmejumalaga usuks.

Nõnda edenes ja arenes mitme aastasaja jooksul suurte waikeluste ja tagakiusamiste juures meie ristiusl ja sai wäga sisurikkaks ning universaalseks. Ta on õieti wana juudiusu järg, kuid ühes sellega sisaldab ta kõiki wanemaid hommikumaa uske, nagu Buddha usk, Persia dualism ja lõpuks weel Kreeka-Rooma mõttetarkus.

Temas on muudetud kujul alale jäänud kõik wanad paganausu suured pühad ja kombed, isegi ohwritoomine see Jumalaga ühinemise ja pattude andekskaamise abinõu, toiduainete toomise läbi, mida usklikud ühestkoos sõid ja millest ka jumalad arwati osawõtma.

Ristiusus süüatse aga selle asemel oma Jumala, Kristuse, ihu ja juuakse ta werd, sest Kreeka- ja Rooma-Katoliku uskudes pidada weel praegugi leib ja wiin tõsiseks Kristuse ihuks ja wereks muutuma, mida usklikud sõowad ja joowad, et Kristusega ühineda ja patud andeks saada.

See leiva ja wiina tõsiseks Kristuse ihuks ja wereks muutmise usk hakkas alles 700 aastat peale Kr. sündimist maad wõtma ja kinnitati 787 aastal Nitea kirikukogu poolt, kui dogma. Enne aga tarwitati neid lihtsalt kui leiba ja wiina, mis õnnistamise juures oma loomust ei muuda. Samuti on ka paganuseilmast päritud weega arstimise ja wettekastmise pruuk ristiusus ristimise sakramendina — salaasjana — tarwitusel, mille läbi lapsute wana Nadama patust puhtaks pestud saab, selle peale waatamata, et see lapsute ristitud wanematest sündinud.

Nõnda kogus Jeesuse lihtsa õpetuse ümber, algades ta surmast saadik, aastasadade jooksul, paks juudi- ning pagana uskude koor, mis teda wiimaks hoopis ära warjas.

Siit aga selgub, et meie ristiusl ühes oma kirjandusega ei ole milgil üleloomikul teel ega imeteoliliselt ilma sündinud, waid ta on inimsoo usu ehk religioni edenemise wili, teda on inimkond ise Jumalat otsides loonud, tolleaegse ilmawaate alusel. Sellepärast wõime oma ristiusku ainult sell teel põhjalikumalt tundma õppida kui seda inimsoo ürgusust algame. Siis näeme, kui lähedalt ta oma kombede ja dogmade poolest selle ürg- ja hiljemalt edenenuid paganausuga seotud on.

Professor Fleiderer kirjutab: „Ustu ajalugu on Jumala otssi-

mine. Uskusi on kahte liiki. Esiteks panteism — Jumal looduses ja teiseks monotetism — Jumal ilmast lahus. Esimeses andub inimene rahulikult loodusele. Teises mõtlus maie ilmaga tulewiku õndsapõlwe eesmärgiga. Üht õpetasid indulasjed ja kreeklasjed, teist Saratuſtra ja Juuda prohwetid.

Riſtiuſt püüdis neid mõlemaid waateid endas ühendada. Üheſt küljeſt ütleb ta: Tulgu meile ſinu riik, kadugu maailm ja teiſeſt küljeſt, et Jumala riik juba ſeestpidi meie ſees on.

Siin on üheſt küljeſt Jumal, kui ilmaſt lahus olew wägewuſ, keſ walitſeb ajaloo üle eesmärgiga oma tulewiku riiki korraldada, et wiimſel kohtupäewal kõiki oma waenlaſi ära häwitada. Teiſeſt küljeſt on aga riſtiuſu õpetuſe järele ühenduſ ja lepituſ jumaluſe ja inimeſte wahel Jumala Poja inimeſekſſaamieſe tagajärjel juba teoſtud ning jääb nõnda, ſeſt Jumala waim aſub ta uſtklitude laſte ſees, ſamuti ka koguduſeſ, miſ Jumala tempel on. Nõnda ühendab riſtiuſt endiſte ſuurte uſkude waſtolud. Selleſt tulebki ta ſifurikkuſ, uniwerſaaluſ ja kirju ajalugu, miſ on täiſ alaliſi waieluſi kuni tänapäewani.

Œiwilifatiſioon on oma alguſe ſaanud uſkumieſteſt ja kultuſeſt (Jumalateeniſtuſeſt). Teatud inimeſtekoogu ühiſtunne, et ta ühiſe Jumalaga ühenduſeſ ſeiſab, ſünnitaſ ka moraaluſe ükſuſe, miſ oli ühiſelu torra ja Œiwilifatiſiooni allikakſ. Perekonna pühaduſ põhjened kultuſe peal. Kodutolle oli kodune altar; perekonnaſe oli perekonna preeſter, keſ oma perekonna nimel koduſt jumalateeniſtuſt pidaſ. Suguharuſ täitiſ ſeda üleſannet wanem ehk ſuguharu pea, aga terwe rahwa juureſ kuningaſ. Nemad olid ſuguharu ehk rahwa kui ükſuſe eſiſitajad, keſ ühiſe uſu põhjal püſiſid, Jumala tahtmiſe awaldajad ning wahemehed Jumala ja inimeſte wahel.

Wanarahwaſte ſeaduſlik kord ſai uſuſt pühitſetud, kirjutud ja mittekirjutud ſeaduſteſ nähti ilka jumaliku korralduſt, miſ ilmutuſe läbi antud. Mitte ainult Mooſeſe ſeaduſed, waid ka Ham-muraabi ſeaduſed Paabeliſ, Manu omad indulaſtel. Saratuſtra — Perſiaſ, Likurg — Kreekaſ ja Nuuma ſeaduſed Roomaſ, arwati Jumalaſt antuſk ja ſaid oma kinnitueſe jumaliku oraaklite (Jumala tahtmiſe awaldajate) käeſt. Rõdigiſ juhtumieſteſ oli ülemakſ autorikſ ja korraldajakſ Jumal iſe. Ja et ta iſe ſeaduſed andiſ ja kinnitaſ, ſiis ſai loomulikult ka walwe nende täitmiſe üle Jumala arwele pandud, ſamuti ka karikuſt nende rikkuſe eeſt. Niisugune waademõjuſ alati wägewalt inimſoo kaſwatuſe peale.

Œinimilikud kohtunikud talitaſid ilka Jumala, ſelle ülema kohtu-niku, nimel. Kuſ oſuſe tegemine waſke oli, ſeal mõdeti liiſt abikſ, miſ piibliſ Iurim ja Sammim nimetataſke (2. Mooſ. 28, 30). Need olid wiſt kaſk liiſukiwid, ükſ „ja“ ja teine „ei.“ —

Rõdik tähtſamad filmapiigud ükſiku inimeſe kui ka ſeſtkonna eluſ ſaid juba ammuſt ajaſt ſaadik (enne riſtiuſku) uſuſt pühitſetud.

Sündinud laps anti piduliku aktuse läbi koduse kaitsevaimu hoole alla (meie ristimine ja kaitseingel). Täieeliseks ehk suguliselt küpsaks saamine ühes mitmesuguste töotustega (meie leer), abiellumine ning furnute matmine toimetati pidulikult ning Sumalast antud tombede läbi.

Samuti kõik tähtsamad sündmused rahvaste elus, nõupidamised kohtumõistmised, sõttaminek, sündis ülalnimetud oraaklite näidete järele (piiblis prohvetid). Üst oli feltskonnaelu hingeks. Siis seisis riit usuga (kirikuga) lahutamata ühenduses, nende wahel ei olnud wahet. Jumalik ja waimulik elu olid ühendud ja ühe seaduse alla paenutud ning üheks otstarbeks määratud: rahwuslise Jumala auks, kellest arwati ärarippuma rahwa olemine ja hea käekäit."

Siit näeme, et ristiusu kirik oma talitused ja tombed, nagu ristimise, leeritamise, laulatamise ja furnute matmise wanast ajast on pärinud.

Samuti teame nüüd, miks kirik enne riigiga ühenduses seisis, millel aga nüüdse uuema loodusteaduslise ilmawaate juures enam mõtet pole ja seepärast ka meil kirik riigist lahutati, millest eelpool juba rääkisime.

Et kirjamärklidel määratu tähtsus inimeste elus oli, siis peeti kirja üldse pühaks asjaks, mis Sumalast enesest inimestele antud ja raamatud, milles jumalikud seadused ja oraaklite ilmutused kirja olid pandud, nimetati pühakskirjaks. — Sellepärast nimetatakse ka meie ristiusu põhikirja — piibelt — wana ja uue seaduse raamatuteks ning pühaks kirjaks, mis Sumalast on antud.

Rui ristikogudus alles jõuetu oli ja paganate ning juutide tagakiusamiste all kanatas, siis pidid kristlased endale usuwabadust ja kaitset nõudma, et neid sellepärast taga ei kiusataks, et nad kristlased on.

Kiriku isa Tertulliaanus ütleb: „Mõtelge ometi, kas on tarwis uskmatade auks inimeste käest usuwabadust ära wõtta, neid keelata endale Sumalat walida, mulle ära keelata seda austamast, keda ma tahan ja mind sundida seda austama keda ma ei taha; mitte keegi, isegi inimesed ei taha pealesunnituid austusi; kas ei ole ülekohtus wabainimesi sundida wastutahmist ohwreid tooma.“

Rui aga see ristiusu wõidule pääsis ja temale endale wabadust enam tarwis ei olnud, siis jõudis ta hoopis wastupidisele arwamisele. Siin räägib juba püha Augustinus: „Enne arwasin mina, et kedagi ei ole tarwis wäewõimuga sundida Kristuse kiriku tulema, et tarwis on mõjuda ainult sõnaga, wõidelda kõnega ja wõita mõistusega.“ — Rui aga üks wäike linnake juba wäewõimuga sai ristiusku pööratud, siis nägi Augustinus, et wägiwald kasulik wõib olla ja ta kirjutas: „Sundige kogudusse astuma igatühte, kes aga wastu tuleb. Kas Kristus ise ei öölnud; keegi ei tule minu juure, kui teda minu Isa minu juure ei too.“

Nõnda seletas Augustinus seda Sumala wäe läbi juuretoomisist toore wäginwalla mõttes.

„Wiimaks — ütleb Augustinus — Sumal ise ei halastanud oma Poja peale ja andis Teda meie lunastamiseks timukate kätte.“

Rui suur Rooma riik kahels lagunes, kus õhtupoolses riigi-osas Room pealinnaks jäi, aga hommikupoolses kreeka osas Konstantinoopol selleks sai, siis hakkas ka ristiusu kirik kahels jägumise tundemärte avaldama, sest neis kahes punktis tekkisid mitmesugused iseäralised usukombed. Samuti hakkasid nende kahe linna piiskopid ajajooksul endid üksteisest ülemaks pidama, kus juures Room ennast oma ajaloolise tähtsuse peale toetas, Peetruse aujärjeks pidas j. n. e.

Lugu lõppes wiimaks sellega, et nad 1054 a. üksteisest lõpuli- kult lahku läksid. Sellega lõhkes see ristiusk kahels suureks haruks, nimelt Kreeka- ja Rooma-Katoliku uskudeks.

Dogmatilistest lahkumineku põhjustest olgu nii palju nimetud, et hommikupoolse kiriku õpetuse järele Püha Waim ainult Isast wälja läheb, kuna õhtupoolne kirik juure lisas, et Waim Isast „ning ka Pojast“ wälja läheb.

Siis weel waielus kirikuleiwa pärast, mille tagajärjel Roomas hapnemata ehk kerkimata nisuleiba tarwitama hakati, kuna Kreeka kirik hapendud ehk kerkinud leiba tarwitusele wõttis kuni tänapäe- wani. —

Kreeka-Katoliku usk wõttis maad Slawi rahwaste juures, peaaesjalikult Wenemaal, kuna Rooma-Katoliku usku Lääne-Euroopas laialilaotati muu seas ka 700 aasta eest tule ja mõõgaga meie maal, mis Eesti rahwa wabaduse ja waranduse riisus.

Rooma-Katoliku kirik walitses terwes Lääne-Euroopas paaw- tide juhatusel mitu aastasada piiramata wõimuga. Siin sunniti iga inimest sedawiisi mõtlema, kuidas kirik õpetas. Kõik teistid mõt- lejad ning rääkijad, samuti ka kuradiga ühendust pidajad nõiad, said kui ketserid, elusalt tules ära põletatud, piina pinkidel ehk wangi- kambrites surmale suigutud, kus juures nende warandus Sumala auks ja meeleheaks kirikule läks.

Ketserite ülesotsimiseks ja karistamiseks sai juba VIII. aasta- sajalt iseäranis inkwiisitsiooni ehk ketserikohus asutatud, kellel inimeste elu üle piiramata woli oli. Kes kuidagi wiisi selle kohtu kätte sattus, see ei pääsenud enam. Rui inimene ise ennast süüdlaseks ei tun- nistanud, siis arwas kohus, et kurat teda keelab seda tegemast ja kohtualune sai karistud. Kes aga ennast süüdlaseks tunnistas, tea- des, et tal ikkagi peasmist ei ole, siis sai ta muidugi teada seda suu- rema õigusega hukatud.

Siin peame küll püha Augustinusele õiguse andma, et Sumal ise niisugusteks tegudeks eeskujuna näitas kui ta enda wiha waigis-

tamiseksi, mida ta inimesoo vastu kandis, oma Poja halastamata Tombel timukate kätte andis.

Samuti andis nüüd katoliku kirik enda wiha waigistamiseks tetserite vastu inimesi timukate kätte piinata ning hukata.

Siis näib weel nagu oleks see kurat, kes enne kristlasi taga-tiusas, nüüd ristiusku üle läinud, kus ta katoliku kiriku lipu all tetserite vastu wõitles ning ilmsüüta inimesi piinas. Niisuguste õnnetumate hulka arwatakse miljoniteni ulatama, iseäranis suur arw nendest langeb Hispaania peale.

Siin wõis arwata, et inimesoo edenemine Lääne-Euroopas igawesti seisma on pandud, ta mõistus ära kähkstud. Kuid jumaliku looduse edenemise seadus on wägewam kui kirik ja ükski paawst, sest oma imestuseks näeme, et just Lääne-Euroopa inimesoo waimu wabaduse, kõrge kultuuri ja teaduse hälliks sai. Lastasajad läksid mööda. Nleg oli oma tööd edasi teinud. Inimese mõistus oli kiriku surwe peale waatamata, siiski mahiti saanud areneda, ta filmaring laieneda ning uued waated maad wõtta. Enam edenenuid ja julgemaid inimesed hakkasid esiti wäheaarwal ja siis ikka enam kiriku wägiwalla ja tapmistega vastu protesteerima, leides, et niisugused teod mitte Jumala meelepärast olla ei wõi, et nad armastusaatega kokku ei käi. See liikumine sai oma alguse rahwa ülema kihhi ja munkade seast, kes pühakirja tundsid ja wana Kreeka mõttetarkust uurima olid hakkanud. Samuti laienasid inimeste filmaringi ka uute maade, nagu Ameerika, ülesleidmised ja teiste wabade rahwastega läbitäimised kaubanduse alal j. n. e. Algas nõndanimetatud ärtamise aeg. Inimese waimline edenemine hakkas kui woolaw jõgi tammi purustama, mis kirik temale tee peale ette oli ehitanud ja nõnda laua ta woolu takistanud. Ikka julgemalt ja julgemalt hakati kiriku õpetust arwustama, (neid ebaõpetusteks nimetades). Nõuti mitmes asjus usu puhastust, lihtsustamist kuni ristiusu esialgse kujuni j. n. e. Need awaldufused sumbutas aga kirik wäewõimuga ära, kuni wiieteistkümnendama aastaja algul hirmus plahwatus sündis. Nimelt tegi suurewiiuline Konstanzia kirikukogu otsuseks usupuhastuse nõudjat, Praaga linna ülikooli profesori Joh. Husi, kui tetserit, elusalt tules ära põletada, mis 6. juulil 1415 a. täide saadeti, kus juures temale nagu harilikult paberist torukübar pähe pandi, mille peale pildid olid maalitud, mis kujutasid, kuidas kuradid ta hinge põrgu wiivad. Husi laulis tuleriidal hümnust: „Kristus, elawa Jumala poeg, heida armu minu peale.“ Tuleleek aga tõusis kõrgele ja Husi waitis pea. — Siis hakkasid Husi poolehoidjad tsehid, Böömimaal, hirmija wihaga werifelt mässama ja selle tagajärjeks oli, et mitu sada preestert, hulk kirikuid, lossid ja linne ära häwitati, sest siin põrkasid kokku husiidid ja katoliiklased-sakslased, kes wastamisi üks teise maad laastasid ja elanikke tapsid. Tähendab, et siin kirikukogu ise oli tulde wiskas, mille tõttu plahwatus sündis.

Seesama Konstanzia kirikukogu tunnistas ketseriks ka John Wislei, kes Susfiga ühenduses oli ja Inglismaal usupuhastust juba märksa oli teostanud, ifegi Piibli Ingliseelde ümberpannud. Et aga Wislei enne ketseriks tunnistamist ära oli furnud, siis wõeti ta fondid kiriku wiha kustutamiseks hauast üles, põletati ära ja tuhft puistati laiali. —

Pärast tsechide mäsfu kandis liikumine waifsemat laadi, aga umbes sada aastat hiljem wõttis ta uuesti hoogu, sest aeg oli oma tööd edasi teinud, arusaamine enam maad wõtnud.

Nüüd näeme teiste seas ka meile kõigile tuntud munka, Martin Lutherit, üles astuma, kes klooftris wiibides piibelt uurinud ja palju mõelnud oli.

Temal ajas kopsu üle maksfa kõige enam pattude andeksandmise kirjade (indulgentsiate) müük kiriku poolt, mille eest saadud raha Rooma saadeti ja seda woolas nõnda ohtralt kokku, et paawst ütelnud olla, et see muinasjutt Kristuseft üks wäga tulutoow asi on.

Luther ei jõudnud siin enam oma fiseamise tundmisele wastu panna ja 31. oktoobril 1517 a. lööb ta 95 waieluspunkti pattude andeksandmise kirjade müügi wastu Wittenbergi lossikiriku ufte peale üles. Niifugune julge tegu leidis laialdast poolehoidu ja heakskiitmist ning Luther wõitis selle sammuga kofe enda poole mitmed ilmalikud wõimukandjad ja linnad, kes teda enda kaitse alla wõtsid, nii et paawst ei sõandanud teda kofe kui ketserit elawate seast kaotada. Nii laialdaseks oli juba kiriku wastane liikumine läinud. Selle peale waatamata pidi aga Luther siiski peale Wormsi maapäewa, kus ta oma õpetuseft selle ilma wägewate ees aru andis ja oma õpetuse juure kindlaks jäi, Wartburgi lossi pelgu pugema, kuhu teda ta kaitfja Friedrich Carl salaja wiis. Siin wiibis ta terve aasta ja pani piibli saksakeelde ümber. Nõnda oli katoliku usu puhastustöö ühes ägeda wõitlusfega alganud, mitte usu ja teaduse wahel, sest siis weel usust lahus olewat teadust ei olnud, waid wõitlus algas kirikus eneses ehk teifiti ütelda, kiriku õpetuste ja inimese arenenud mõistuse wahel. See usupuhastustöö ja wõitlus kestis umbes sada aastat ja oli kohati dige werine, millest pikemalt kirjutamine siin meie ülesandeks ei ole, sest meid huwitab siin ainult põhjus, mis seda usupuhastust esile kutsus. Eks olnud selle põhjuseks inimsfoo waimlise kultuuri edenemine, ta mõistuse arenemine ning filmaringi laienemine, mis tolleaegses seltskonna ülemas kihis ja kirjatundjate munkade seas maad oli wõtnud ning katoliku kiriku õpetustest hull maad ette jõudnud, nõnda, et nende wahel tühi paik tekkis. Teifiti ütelda: kirik oli oma õpetustefga ajast maha jäänud; need õpetused ja teod ei wastanud enam seltskonna uute waadetele ning waimliste nõuetele. Seepärast oli tarwis usku uuemate arusaamiste kohaseks teha, usuõpetust nendega kokkukõlla wiia, usu worm pidi seltskonna kõrgema kihis waimlise tasapinnaga ühele astmele sea-

tama. Muidu aga oleks kirik aja jooksul ikka enam ja enam selts-
tonna waimlifest edenemifest maha jäänud.

Usupuhastus oli kirikule enesele paratamata tarwilik kui ta
edasi tahtis elada ja mõistuse poolest arenenud rahwakihi ilma ei
tahtnud jääda. Seda aga katoliku kirik, kes ennast ilmefimataks
pidas, ei mõistnud ehk ei tahtnud mõista ja wõitles usupuhastuse
wastu, et wõimu ning autoriteeti enda käes hoida. Pealegi selgus
warsti, et Luther siin liig suurt puhastust ehk põhimõttelisi muu-
datusi ei nõudnudki, kuna mõned teised, nagu Kalwin ja Zwingli,
hoopis kaugemale läksid ja nõudsid, et kiriku õpetus ja kultus (Su-
malatunnistuse wiis) saaks ristiusu esialgse puhtuse ja lihtsuse
peale rajatud, et inimene isiklifelt oma õndsaks saamist ainult usku-
mise teel kätte saada püüaks, ilma kiriku wahetalitufeta. Luther aga
nõudis ainult mõne katoliku kiriku talituse ja pruugi ära kaotamist,
mis tema arwates otsekohe pühakirja vastu käisid, näitufeks püha-
isikute ja kujudede austamine, puhastustuli, hingede lunastamine an-
netufte läbi kirikule, salajane piht, munga seisus ja waimulikufude
üfifikelu. Seitsemest sakramendist jättis Luther kaks tähtsamat, nimelt
ristimise ja püha õhtusöömaaja sakramendid alale, kus juures aga
leib ja wiin enam tõsifeks Kristuse ihuks ja wereks ei muutunud
nagu katoliku kirikus, waid need said siin sümboolilise tähenduse.

Mõõdamannes olgu weel tähendud, et Luther, olles üks julge
ja äge wõitleja usupuhastuse asjus, mille eest temale au tuleb anda,
oli teisest küljest inimese mõistuse wihasem waenlane, ja õpetas, et
inimene õndsaks saab ainult Jumala armust usu läbi. Ta pala-
wam soow oli reformatsiooni ehk usupuhastust ja üldse inimfoe
edenemise käiku selle pöörde piiridesse jätta, mis ta ise toime saatis.
Selle juures oli mõõduandjaks muidugi ta piiratud wana ilmawaade,
mis piibli peal põhjenes.

Rõik need usulahud, mis usupuhastuse tagajärjel katoliku kiri-
kust ära lahkusid, nende seas ka Lutheri usk, nimetatakse protestandi usku-
deks. See nimetus sai oma alguse riigipäewast, mis Speieri linnas
1529 aastal ära peeti, kus ka usupuhastuse asi päewakorral oli
ja kus katoliiklaste enamuse tõttu otsufeks tehti, et sellest ajast peale
enam midagi uuendust ega muudatust ei tohtinud sündida, enne kui
üldine kirikutogu Lutheri ja paawsti wahelises asjas lõpuliku otsufe
teeb. Seni sündinud muudatused lubati aga alale jääda. Selle
otsufe vastu awaldasid katoliku kirikust lahkunud riigiseisufused kindla
wastuwaidluse (protesti), mille põhjal neid siis protestantlasteks ha-
lati hüüdma ja see nimetus on kuni meie ajani alale jäänud.—

Ülalkirjelbud usupuhastuse kohta wõib ütelda, et see ühets
suureks õnnistufeks inimfoe edenemisekäigule oli. Ta awas waba
tee pühakirja ehk piibli, selle ristiusu põhikirja, seletamifese, mis ise-
enesest nii tume on. See pühakiri sai rahwa kätte, kus igauks seda
ise lugeda ja ta üle otsustada wõis, kuna enne piibel ainult kirikul

tarvitada oli; see sai seda enam võimalikuks paberi valmistamise viisi ja trükkimise ülesleidmise läbi. Jumalateenistusi hakati nüüd igalpool ladina keele asemel rahva keeles pidama. Sellega awanesid ta suurel määral endised ususaladused.

Rui meie praegused wanameelsed kirikutegelased tollel ajal oleks elanud, siis oleksid nad tingimata katoliku kirikut kaitsnud ja Lutheri wastased olnud, kuna nad nüüd Lutheruse usku kaitsesid, ehk küll aeg uued nõuded esile on kutsunud.

Üsmapuhastuskangelane Luther suri 1546 aastal, just selle aja eel, kus jõudu kogunud katoliku kirik, keiser Karl V toetusel, uuesti suurt ja werist protestantlaste tagakiusamist alustas. Muidu oleks ta, kui kuulus ketser, tuleriidal surmatud.

IV. Üfuline ehk dualistiline ilmawaade.

See ilmawaade ja need põhiõpetused (dogmad), mis Lutheruse usu aluses jäid ja piibli peal põhjenesid, on kokkuvõetult järgmised:

Maailmast lahus seisaw olewus, keda Jumalaks (Jehoomaks) nimetatakse, lõi selle maailma kuue tuhande aasta eest, mitte millestki asjast, kuue päewa jooksul oma Sõna läbi otsekohse samasuguseks, kui ta praegu on, kuna ta seitsmendamal päewal loomistöö wäsimusest puhkas. Esimene inimene, keda see Jumal sawimullast tegi, oli kohe täielik, ilma patuta, ilma haigusteta, ilma wäljanägemisega ja suremata. Kuid teise olewuse, nimelt Jumala wastase, kuradi eksitusel sai see inimene surelikuks, muutus inetumaks, omandas haigused ja hakkas waewarikasti eluteed läima, mis ta pärispatu nime all kõige järeltulewa inimsoole osaks sai, sest Jumala wiha ja needmine lasus ta peal, keelatud puuwilja söömise pärast.

Rui ajajooksul inimesi maa peal palju sai, kes pattu tegid ja kurjad olid, siis kahetses see Jumal, et ta inimese oli loonud ja wihastas nõnda kangesti, et ta kõik inimesed ja loomad weeuputuse läbi maa pealt ära häwitas, igast sugust ainult ülsikuid järele jättes, mida ta Noa laewa kogus.

Pärast uputust siginesid inimesed ja loomad uuesti, tekkisid mitmesugused rahwad. Siis walis Jumal endale teiste rahwaste seas wälja ühe rahwa, nimelt Juuda wõi Israeli rahwa ja hakkas temaga asfeldama, kuna kõik teised rahwad ilma Jumalata ning oma saatuse hooleks jäid ja paganateks said nimetud.

Umber 2000 aastat tagasi, saatis see Jumal oma töotuse järele oma ainuma poja ülewelt taewast maa peale, inimsugu Jumalaga ära lepitama ehk ära lunastama, teda surmast ja kuradi wõimusest päästma, mis prohwetite läbi ettekuulutatud olla. Selleks otstarbeks sai see waimline Jumala poeg juudi soost neitsist, nimega Mariast,

mehetundmata, Pühast Waimust, sündimise läbi lihalihtsaks inimeseks, kes umbes 33 aastat maa peal elas, imetegusti tegi, furnuid ellu äratas, kurjad waimud inimestest wälja ajas, uut usku ja seadust ehk armuõpetust, nimelt ristiusku, juutide endise usu (wana seaduse) asemele kuulutas, keda juudid ristilöömise läbi ära surmasid ja mahanatsid, et lunastusohwer toodud saaks; kes kolmandamal päewal furnust ihuga ülestõusis, ennast warjukujuna oma jüingritele näitas ja nendega kõneles, siis tagasi üles taewa läks, kus ta nüüd Jumala ehk oma Isa paremal käel istub. Sealt tuleb ta ükskord suurte sündmustega ühenduses, au ja wäega, inglite saatel, kohut mõistma elawate ja furnute üle, sest siis tõusewad kõik furnud ihud mullast üles ja ühinewad uuesti oma endiste hingedega. Kohtu otsuse järele lähewad õiged Jumala juurde, paradiisi, igawese õndsja põlwe peale, aga patused kuradi juurde põrgu, igawese piina sisse. Sellega on ka praeguse maailma ja inimkonna ajaloo lõpp.

Kristuse teinetulemine, ehk wiimnepäew, wõib igal filmapilgul sündida.

Ristiinimeseks ja pärispatust puhtaks saab inimene ristimise läbi; ilma ristimiseta ei wõi keegi õndsaks saada ega paradiisi pääseda.

Oma patud saab inimene selle läbi andeks, kui ta Kristuse ihu sööb ja ta werd joo, mida leib ja wiin tähendawad.

Inimese ihu on patune ja surelik, aga ta hing on suremata, mis surma juures ihust lahkeb. Uskliku hing kantakse hingamise kohta, kus ta rõõmuga oma ülestõusmist ootab, aga uskmata hing heidetakse walukohhta ja ootab seal hirmuga oma ülestõusmist. Kus need hingamise ja walukohad asuwad, ei ole teada.

Terwe piibel on algusest lõpuni Jumala enese inhatuse järele kirjutud. Seega on ta wastuwaidlemata tõde ning jääb selleks kuni maailma lõpuni.

Rõiki seda, mis ülal kirjeldud, peab iga ristiinimene kahtlemata uskuma, kui ta õndsaks saada tahab, sest ainult usu läbi saab inimene õndsaks, kuna vähemgi kahtlemine suur patt on.

Inimene ei saa omal jõul ega oma mõistusega midagi kätte, sest terwe inimese saatuse on Jumalast ette ära määratud ja sünnib Jumala armust.

Selle ilmawaate järele on meie Maa terwe ilma keskkoht, mida päike, kuu ja taewatähed teeniwad. Rõik loomad ja taimed on Jumal inimese jaoks loonud.

Seda ilmawaadet nimetatakse meie ajal dualistlikuks ilmawaateks, sellepärast, et siin maailma loojat ning ta üle walitsejat olewust — Jumalat — maailmast lahus ettekujutatakse.

See on selle wana ilmawaate ja usu kroon, mida inimkond ürgajast algades aastatuhandete jookul on loonud.

Uuema ilmawaatega mõtlejal inimesel kerkiwad siin muidugi kümned küsimised korraka keelele, ta nimetab ehk kõiki seda sonimiseks

ning jampsimiseks ja imestab selle üle, kui meie ajal veel niisuguse ilmawaatega ja usuga inimesi leidub.

Ometigi teame, et meil praegusel ajal veel väga palju inimesi on, kes seda ilmawaadet ja usku ainumaks tõeks peavad ja imestada selle nähtuse üle ei pruugi meie sugugi, sest seda on meil Eestis aastasadade jooksul õpetatud; see ilmawaade ja usk on siin päris lihaste ja luuste kasvanud, kuna uuem ilmawaade meil alles hiljuti maad võtma hakkas.

Imestama peame aga selle nähtuse üle, et seda ülalkirjeldud ilmawaadet ja usku ka praegusel ajal kirikuõpetajate poolt, kui igawest tõde, nõnda wistalt kaitstakse, nende õpetajate poolt, kes endid ülikooli haridusega meesteks nimetavad ja seepärast väga hästi teavad, et see ilmawaade ja usk muinaslugude peal põhjeneb, et need sellest ajast pärit on, kus nüüdseaja selget loodusteaduslist ilmawaadet veel ei olnud, millega järgmiseks peatükis tutruneme.

V. Seadusline ehk monistline ilmawaade, ta algus ja arenemine.

Nüüd vaatame, kuidas lugu inimesoo waimlise edenemisega pärast usupuhastust Lääne-Euroopas läks, kas jäi see ülalkirjeldud usulise ilmawaate juure kauaks seisma ja waitis wõitlus, wõi niiskus edenemine ikka veel edasi, mille kaugas, nii kui juba nägime, wõitlus käib.

Oma üllatuseks näeme, et just usupuhastuse ning Lutheri ajal Poola katoliku kiriku preester, Nikolai Kopernikus, oma uue leiduse ja õpetuse wälja kuulutab, mis otse risti piibli ilmawaate ja kiriku õpetuste wastu käis.

Kopernikus seletab omas raamatus, et meie Maa mitte paigal ei seisja; ta ei ole mitte tasapinnaline kui laud, waid kerakujuline ning tiirleb ühes teiste planeetidega ümber päikese, kus juures meie Maa öö-päewa jooksul ehk 24 tunniga üks kord ennast ringi pöörab ja ühe aasta jooksul ühe ringi ümber päikese teeb.

Sellela sai endine ettekujutus maailmast, mis aastatuhandeid kestnud, ennast piiblis selgelt wastu peegeldab ja miljonite inimeste poolt igapäewaste nähtuste põhjal tõendatud näis olewat, korraga ümber lükatud.

See oli pörutaw pööre. Wõitlus Lutheriga ei olnud veel lõpetud ja siin kerkib korraga, otsekui maa alt, uus ning veel wängem wastane, ketser, üles.

See uus õpetus leidis kohe ägedat wastuseisumist kiriku poolt. Usupuhastajad ja katoliku kirik ühinesid siin ühiseks wäerinnaks.

Luther kirjutas muu seas järgmiselt: „Räägitakse kellegist uuest tähelausujast (astroloogist); ta tõendab, et maa liigub, aga taewas, päike ja kuu paigal seisamad, nagu oleks siin lugu samuti, kui wantril ehk laewal sõitmise juurs, kus sõitjale paistab, nagu istuks ta ühe toha peal, aga maa ja puud temast mööda jooksewad. No jah! eks nüüdsel ajal igauks, kes targana kuulus tahab olla, püüab midagi iseäralikku wäljamõelda. Nõnda tahab ka see lollpea terwet täheteadust uperkuuti ajada.“

Melanhton (Lutheri kaastööline) ütles: „Silmad on tunnis-
tajateks, et taewas 24 tunni jooksul ümber Maa keerleb. Aga waata! leiduwad inimesed, kes wõib olla, kirest uuenduste wastu, ehk jälle oma mõistust ülesnäidata tahtes, tõendawad, et Maa liigub.“ Seal juures lükkab Melanhton Kopernikuse õpetuse pühakirja sal-
mide abil ümber ja pöörab palwega ilmaliku wõimude poole, et niisugune täheteadja taltsutud saaks, kes Maad liikuma, aga päikest paigal seisma sunnib.

Katoliku piiskop nimetas Kopernikuse õpetuse hädaohtlikuks, hullustuseks ja pühakirja wastaseks.

Jesuüit Mauroliik ütles, et niisuguse raamatu kirjutajat tuleks witsadega karistada. Et aga Kopernikus oma raamatu trükiti il-
lumise ajal ära suri, siis jäi ta muidugi karistamata.

Kopernikuse naha päästis surm, aga esimeseks kannatajaks uue ilmawaate eest sai kloostrikooli õpilane Giordano Bruno, kelle kätte Kopernikuse raamat sattus. Kohe sai Brunost uue õpetuse poole-
hoidja. Ta tegi sellest niisugusi järeldusi, mis isegi Kopernikusele mõttesse ei tulnud.

Ta järeldab, et Maa on väike kerake, mis ühes teiste planeetidega ümber päikese käib; see määratu tulekogu (päikene) keerleb ka pikkamisi oma telje ümber, aga terve päikese perekond ei ole muud kui libemekene otsata ilmaruumis, mis on täidetud lõpmata hulga samasuguste perekondadega. Iga täht on päike. Nende ümber käiwad samuti planeedid, mis elawate olemustega täidetud wõiwad olla, wõib olla ülematega, kui meie siin Maa peal. Neil väikestel maailmadel on igalühel oma edenemise ajalugu, ühed sünniwad tei-
sed lõpewad; igaweseks jääb ainult ollus ja loow jõud (energia), mis selle sees on. Ilmaruum on otsatu. Maailmasi (päikeste wõi täh-
tede perekondasi) on äraarwamata palju. Mõistus, elu ja iludus walitsewad igal pool.

Bruno läks weel kaugemale. Oma kirjades ja kõnedes kujuk-
tas ta panteismi. See otsata ilm on ühe jumaliku olemuse ilmutus. Nii kui põhjus ilma tagajärjeta wõimata on, nõnda on Jumal ilma maailmata wõimata asi. Üksikasjad sünniwad ja lõpewad ära, kui wahu pritsmed piirita ookeani pinnal, aga algollus on igawene. Waim ja materia (nähtaw ollus) on selle algolluse kats külge; nad on lahutamata ühenduses; tähtsufeta tolmude libemeke on ühel ajal

waimline ja kehiline. Üleilmiline mõistus walitseb igalpool, wäikeses ja suures asjas, kuid mitmel astmel. Kõik tuleb Jumalast ja kõik on Jumalast.

Ehk küll terve looduse tegewus wäga kirju ja üksikuid asju wäga palju on, siiski on nad kõik kokku ainsus. Selle ainsuse äratundmine on kõige mõttetarkuse ja loodusteaduse eesmärk ja piir. Kõige suurem häädus, kõige ülem soowide eesmärk, kõige suurem täius ja õnn seisab ainsuses, mis kõik eneses mahutab.

Bruno põgenes kloostrist ära ja laotas igalpool tuliste kõnede oma mõtteid laiali ja wõitis laialist poolehoidu, aga selle lõpp oli kurb: teda tunnistati ketseriks, meelitati kawalusega Itaaliasse ja pandi sin inkwiisitsiooni ehk ketserite kohtu wangimajja, kus ta kahelksa aastat wiibis ja, et ta oma õpetust ära ei salganud, siis sai ta 17. weebbruaril 1600 a. Roomas elusalt ära põletud.

Nõnda suri see mees, kes endise kristallklaasist taewa purustas ja ilmaruumi otsataks tegi, mida ta tõepoolest on. Sellega ühes kadus ka Suutide Jehoowa, selle inimese sarnase Jumala, aujärg ühes ta ümber seiswate peainglite, keerubimide, serawimide ja lõpmata waimude ehk inglite hulgaga.

Et uue õpetuse järele meie Maa kerakujuline on, siis kadus ka allilm, see furnud inimeste hingede õudne ning pime asupaik, juutide schõul, kreeklaste hades, katoliku purgatorium jne., kus enne kõik hinged üheskoos wiibisid, aga pärastpoole patuste jaoks iseäranis paik arwati olema, mis ristiusus juba tulejärweks ja ustmata hingede igaweseks piinapaigaks muutus.

Siis olgu weel tähendud, et Neapolitaanlane Wanini, kes samasuguseid mõtteid awaldas, kui Bruno, sai 1619 aastal, kui Jumala teotaja, ateist ja ketser, surma mõistetud. Enne puude põlema süütamist nõuti, et ta laseks oma keele ära lõigata. Et ta seda ei lubanud, siis pidi timmukas keele pihtidega suust wälja kiskuma. Ta tuht sai tuulde laiali puistatud.

Kopernikuse õpetuse rutuliseks wõidule pääsemiseks aitas wäga palju kaasa see juhtumine, et 1608 a. teleskoop üles leiti, mis ootamata kombel inimese filmawaate piiri laiendas.

Selle riistapuu läbi waatas Galelei 1609 aastal esimest korda taewaruumi sügawusesse ja nägi seal imeasju, mida ükski surelik enne ei ole näinud, näituseks, et taewas tähti palju enam on, kui neid palja filmaga näha võib, et planeet Jupiteri ümber neli tuud keerlewad, et päikese peal mustad plekid on, mis aegamööda ühest äärest teise nihkuvad ja näitawad, et päike ümber enda telje keerleb jne.

Wanade waadete poolehoidjad, iseäranis aga Jumala sõna õpetajad, ei olnud niisuguste tähtsate leidustega sugugi peri. Nad seletasid, et need pühakirja wastu käiwad ning usku haarawad.

Sellepärast fundis ketseritohus surma nuhtlusega ähwardades, wanakest Galelei't, oma leidusi ja õpetusi wandega ära salgama.

Rõige selle peale waatamata leidusid mehed, suured waimud, kes tehtud tööd edasi jätkasid. Joann Kepler ja Isak Newton tegid selgetks, et looduses igalpool külgetõmbamise jõud ja kindlad seadused walitsewad, mille järele taewatehad liiguwad. William Hürschel uuris oma hiigla teleskoobiga taewaruumi sügawust, kus juures ta arwamisele jõudis, et see ruum otsata on. Ta nägi siin palju ime-likke udufogusi, mida uute maailmade (päikese perekondade) tellkimiseks pidama hakati. Linnutee on suur ja sügaw tähtede meri. —

Siis leiti abinõu — spektroskoop, mille abil teada saadi, et kõigis taewatehades needsamad ollused leiduwad, mis meie maakeras ettetulewad.

Nõnda jõuti wiimaks nii kaugale, et meie päikese perekonna saamise wõi loomislugu teadusliliselt uurima wõidi hakata ja selle küsimuse lahendajateks saiwad ühekorraga Emmanuel Kant ja Laplace. Siin selgus, et meie päikese perekond on sellest igawesest algollusest tekkinud ja arenenud, mis on olnud, praegu on ja saab olema, mis otsata taewaruumi, kas kõwemate lehadena, õhuna ehk eetrina täidab ning alati edeneb ja häwineb (end muudab), mis elu ja surma eneses peidab. Lõpmata taewa ruumis nähti alalist uute ilmade edenemist ja wanade hukunemist.

Ra meie päikese perekond on miljonid aastad tagasi sellest algollusest edenema ja arenema hakanud, siis kui see ollus tulise gaasina ruumis hõljus ning iseeneses ringkeerutust ja kokkukiskumist algas. Maakera ja teised planeedid on sellest ollusest ära lahkunud jaod, kuna järele jäänud suurem osa nüüd päikesena paistab. Tähendab, maakera oli omal ajal üks tuline ja hõõgum kogu, mis ennast olluses walitsewa külgetõmbamise jõu põhjal ikka enam ja enam koondas ning jahtuma hakkas, kus juures temale wiimaks kõwa koor ümber tekkis, mida pilwedeft alla langem wesi üleni kattis.

Nõnda siis keerutas meie maakera miljonite aastate jooksul nagu määratu keemia laboratoorium, kus väga mitmesugune, keeruline ja tibe tegewus, olluse arenemine, peatamata edasi kestis. Wahetpidamata langes wesi huljana paksudeft pilwedeft maa peale, mis weel väga tuline oli; siin muutus wesi filmapill auruks ja tõusis üles, kust ta uuesti weena alla langes.

Kui maakera pind sedawõrd ära oli jahtunud, et wesi temaga kokku puutudes kobe keema ei hakanud ning nõnda ruttu ära ei auranud, siis jäi see palawiku sarnane tegewus ta pinnal ka waiksemaks; wesi kogus ikka enam ja enam maa peale, kuni ta teda wiimaks täiesti kattis. Tulise olluse tegewuse tagajärjel maakera fisekonnas, waos selle pind mõnes kohas alla, kuna ta teistes kohtades wee alt üles kerkis ja kuiwa maa sünnitas, mille kaart ennast muidugi

tuhat korda on muutnud, enne kui ta praeguse kuju sai ja wähehaawal weel praegugi oma piire muudab.

Keerulifemaks küsimuseks aga sai elawate olemuste s. o. taimede, loomade ja peaaesjalikult inimese ilmumine Maa peale. Mitmelt poolt peeti siin kaua aega weel loomise ehk dualismi mõttest kinni.

Alles siis hakkas see küsimus lahenema, kui 18 aastasajal Lamark ja umbes sada aastat hiljem, 19-ma aastasaja keskul, Darwin laialiste uurimiste najal kindlaks tegid, et kõik taimed ja loomad ei ole mitte igauks oma ette mittemillestki loodud, waid kõik need ja nende seas ka inimene on oma tekkimise poolest üksteisega wäga läheda suguluse sidemega seotud, siin on lihtsamatest elawatest olemustest ikka enam ja enam täielikumad wäljaarenenud ja wäga pital edenemise teel niisugused kujud omandanud, mis neil praegu on.

Sellepärast õpetab praeguse aja teadus, et kõik elaw loodus ehk orgaanilised olemused eluta loodusest ehk ollusest on wälja arenenud. Esimeseks eluawaldajaks olemuseks loetakse protoplaasma rakudest, seda wesiiniku-süsiiniku segu. Sellest protoplaasma rakufesest on kõik elawad olemused s. o. otsatu-palju-haruline elupuu wäljakaswanud, mille harudest wäga mitmed juba ära on kuiwanud, mida nüüd kivistanud olekus ehk luukeredena maa sees leitakse (Poleontoloogia).

Inimese kohta räägib teadus, et ta üks selle sama elupuu harudest ja loomade riigist pärit on, ning samuti wäga pita aja jooksul nii kõrgele kehalise ja waimlise edenemise astmele on tõusnud, kus ta praegu wiibib. Omal ajal on ta karmadega kaetud olnud, isegi nelja käpa peal käinud ja imelikku häält teinud. Alles siis, kui ta kahe tagumise jala peal käima hakkas, läks ta edenemine kiiremalt edasi, sest siis wõis ta oma esimeste kätega wabamalt talitada ja püstitõnnaku tagajärjel muutusid ta sisemised orgaanid, mis omakorda kõnelemise wõimaldas. Nüüd läks inimese edenemine, ta mõistuse arenemine wõrdlemisi nii kiirelt edasi, et ta sugulased, loomad, temast hoopis kaugemale maha jäid.

Nõnda siis on meie maakera ühes oma maade ja meredega, jõgede ja järwedega, mägede ja orgudega ning kõige elawate olemustega wäga pital edenemise teel, miljonite aastade jooksul, niisuguse kuju omandanud, mis tal praegu on.

Kõige maapealse elu ülalpidaja on päike, mis kui määratu kroonlühter selles looduse templis wahetpidamata särab, igale poole elustawat walgust ja soojust rikkalikult laiali laotab. Sellepärast jumaldasid ka wanad rahwad seda päikest ja pidasid teda maailma loojaks.

Kerge on järeldada, mis siis maa peal sünniks, kui see päike samuti ära jahtub, nagu meie maakera omal ajal ära jahtus ja selle läbi päike oma walguse ning soojuse andmise jõu kaotaks. Siis lõpeks kõik elu maa peal, piltane pimedus, külmus ja surma

waihus saaksid siin walitsema. Ta endisest ilust, mitmetuhandekujulistest eluawaldustest, inimsöö kõrgeft kultuurist, ta kätetööft ja uhketest linnadest ei jää enam jälgegi järele, samuti ka nendest milljaridest inimestest kes Maa peal on elanud.

Niisugust maatera saatust loeb teadus paratamataks, sest nõnda kui täheteadlised uurimised tõendawad, on päike juba jahtumise teele asunud, mida ta peal aegajalt nähtawale tulewad mustad plekid näitawad. Kuid miljonid aastad pidada enne mööda minema, kui päike pikkamisi hoopis kustub. Siis on aga elu ammugi Maa peal lõppenud.

Nii on üldjoontes see uus loodusteadusline ilmawaade, mis Lutheri ajal Kopernikuse leidusest oma alguse sai, edenema hakkas ja nüüd nii suurejooneliseks on saanud. Siin ei põhjene midagi muinaslugude eht wagajuttude peal, waid katsete ja piinliku uuri-
miste alusel. See on inimese arenenud mõistuse saawutus.

Selle ilmawaate ja usu piiblik ja pühaks kirjaks on meid ümbritsew elaw loodus, millest inimene juba ühe osa tundma on õppinud ja edasi õpib. See suur looduse raamat seisab igapäew meie filmade ees lahti, igalpool kuhu meie iial läheme eht kuhu oma filmaga waatame; iseäranis mõjuwalt awaneb see raamat meie filmade ees igal wõl otsata tähtede riigina. Seda raamatut wõib igauks meist mitmesuguste teaduste abil lugema õppida. Peale selle raamatu ei ole inimesele ühtegi ilmutust kusagilt ülalt osaks saanud.

Seda ilmawaadet nimetatakse monistliseks ilmawaateks ja õpetuseks, sellepärast, et ta looduseft lahus olewat loojat — Jumalat, ega häwitajat kuradit ei tunnista, samuti ka ihust lahkuwat hinge, milleks vähematti põhjust ei leidu, waid siin toimetab kõik igawene ollus ja sellega lahutamata ühenduses olew jõud, igawesti kindlate seaduste järele, mis selle olluse omadused on, millega meid füüsika, keemia, bioloogia ja teised teadused lähemalt tutwustawad.

Monistlise õpetuse järele on inimese hinge ja ta waimuelu keskpunktiks peaju. Inimene hakkab juba ema ihus ühes oma ihu ja hingega elawast seemnest kaswama ja edenema; nad sünniwad seltsis ilmale, edenezad, kaswawad ja surewad wiimaks samuti üheskoos; need on kats sõpra, kes ühteteist iialgi maha ei jäta, ei rõdumus ega kurbtuses, ei elus ega surmas.

Ülalkirjeldud loodusteadlise ilmawaatega inimene elab ihulikult eht küll ainult mõnikümmend aastat wanaks, aga oma waimufilmaga wõib ta, teaduse tiiwul, miljonid aastad minewikku ja teised miljonid tulewikku waadata, omas waimus sulab ta otse igawikuga kokku, sest ta waimufilmaring on ajas ja ruumis lõpmata lai.

Siin tunneb inimene, et ta on üks wäike osatene sellest igawestest ja elawast jumalikust looduseft, millest ta on saadud, millega ta alati lahutamata ühenduses on ja kuhu ta jälle kaob.

Et aga inimene selle elawa looduse tegewuse, selle lõpmata eluallika algpõhja kätte saada ja ära mõista ei suuda, siis tunneb ta oma nõrktust ja sügawat aukartust looduse wägewuse ja tegewuse ees, mis teda selle wägewuse ja äramõistmatuse ees maani ehk nõnda ütelda tões ja waimus kummardama sunnib.

See on monistlise ilmawaatega inimese religioon, kus tõde, headus ja ilu lipukirjaks on seatud, kus niihästi inimese mõistus, kui ta ta süda rahuldud saawad, kus hing ilutsema hakkab, mis inimeses sisemist rahu ja õnnetunnet loob, teda waimliselt wirgutab ja elustab ning minewiku ebausust ja hirmutontidest täiesti wabastab. Siin on inimese juhtijaks ta mõistus ja see sisemine tundmus, mida südametunnistuseks nimetatakse, mis elu alalhoidluse peal põhjeneb. Selles usus ei ole enam ühtegi salapäralist sakramenti ega kommetimängu. See on see usk, mis suur Goethe neil inimestel ütles olewat, kellel on teadus ja kunst.

See monistline ilmawaade omandas kindla kuju ja aluse kõige enam möödunud 19-ma aastajaja jooksul Lääne-Euroopas ja wõttis seltskonnas laialt maad. Seda aastasada wõib loodusteadusliste leiduste poolest kõige rikkamaks ajajärguks inimsoo edenemise ajaloo nimetada.

Muu seas wõeti ka ristiusk ehk wana ilmawaade arvustuse ja selgitamise alla, mis selle läbi wõimalikuks sai, et kõiki teisi suuri uske ja nende pühakirje, mis ristiusust wanemad, tundma õpiti, samuti ka terwel maakeral asuwate metsinimeste uske ja kombeid. Kogutud materjalist tekkis nõndanimetatud wõrdlew usuteadus ja wiimaks üldine inimkonna minewiku ilmawaate ja usu ajalugu. Selle teaduslise usuajaloo abil wõidi nüüd ka meie ristiusku lähemalt tundma õppida, kus selgus, et ta alusmüüriks wana paganauks on, millest eelpool juba rääkisime. Ei ole huwitawamat ega hariduslikemat õppeainet, kui seda usuajalugu on. Ta tuleks tingimata meie koolides, ülemates klassides, praeguse usudpetuse asemel tarwitusele wõtta. Siin näeme kuidas usk ühes inimkonna arenemisega edenenud on, kuidas jumala kujutus aegajalt suuri muudatusi läbi on teinud, kuidas algusest — anüüsmist, sellest waimude ja elawa looduse usust, looduse jõudude, päikese kuu ja taewatähtede kummardamine ehk mitmejumala usk (politeism) wälja arenes, kus jumalaid loomadena kujutati (zoomorfism). Siis jõutakse ainujumala ehk õigem ütelda ühe ülema jumala juure (monoteism), kellele inimese kuju anti (antropomorfism). Selle järele muutub jumal täiesti waimlikeks olewuseks, kes aga itkagi ilmast lahus on. Wiimaks saab ka ilmast lahus olewa waimlise olewuse küsimus waielusasjaks ning ta asemele astub uuesti elaw loodus loodusteadusline ilmawaade kus aga mitte enam waimud ei walitse, waid igawesed ja kindlad looduse seadused, mida inimene oma palwete ega ohkamistega

kuidagi teiseks muuta ei saa, nagu wanast jumalaid paluti ja ohwriannetega meelitati, arwates, et neilt abi tuleb.

Palju on aastatuhandete jooksul ohwrialtareid ja toredaid templeid jumalatele ehitatud, otsata palju neile inimesi ja loomi ohwerdatud, wäga mitmet moodi hauatagust elu ettekujutatud, kuni wiimaks inimene selle suurepäralise loodusetempli — olluse isetegewuse juure jõudis ning põrgu ja paradiisi ehk taewariigi enda südames leidis.

Siin ei ole enam tegemist mõne juutide tulise ning pühawihaga Jehoomaga ehk ristiusu arusaamata kolmainusega, waid looduse wägewusega, selle suure imega, mille ees inimene oma südamepõlwed nõtkutab.

Professor Dawid Straus ja teised, wõtsid piibli walju uurimise alla, et teada saada, mis selles raamatus ajalooliselt tõesti sündinud lood ehk luulejutud on. Selgus, et siin suuremalt osalt luulelugudega tegemist on, mis wanaaja waadete ja ettekujutuste peal põhjenedawad, nagu meie eelpool nendega juba tutwunesime.

Piibli Wana Seaduse tundma õppimiseks aitasid lõpuks wäga palju kaasa Paabeli ja Üksüüria wäremetest leitud küllkirjad. Nendest selgus muuseas, et piibli alglood, nagu loomis- ja weeuputuslood, Paabeli müütusest laenatud on ja siin juutide Jahwe tööks tehtud.

Siin selgus ka, et mitte üksi juudid oma jumala Jahwe ärawalituid ei olnud, waid ka teised rahwad lugesid endid igauks oma jumala ärawalituid rahwaks, keda see jumal kaitses ning ühes oma rahwaga teiste rahwastega ja jumalatega jõdis. Iga rahwas pidas oma jumalat ikka kõige wägewamaks ja õigemaks jumalaks.

Piibli Wana Seadus kujutabki peaaesjalikult seda rahwuslik-jumala Jahwe usku, ta asteldamist juutidega. Siin on see Jahwe igalpool tegew, küll Egiptusest wäljaminekul, kus harilikud looduse nähtused, mis seal wahetewahel ettetulewad, Jahwe nuhtlusteks on tehtud, küll lööb ta punases meres wee juutide ees lõhki; kõrbes kaswawa tamarizipuu mahla angunud terad nimetatakse Jahwe poolt mahasaadetud mannaks; Sinai mäel annab ta Moosesele oma enese sõrmega kirjutud käsulauad; wälgutulega häwitab ta juutide waenlased sõjas ära; kõik prohwetid räägivad selle Jahwe nimel. Kui juudid Paabeli ja Üksuri wangi wiidi, siis oli see Jahwe karistus, nende patu pärast. Ta toob nad sealt ka ise tagasi jne.

Samuti toimetawad ka teiste rahwaste jumalad.

Uues Seaduses jõuti Kristuse imetegude kohta otsusele, et neist uuema loodusteaduse juures enam juttugi ei wõi olla. Ta sündimise, furnust ülestõusmise, taewaminemise ja teisetulemise lugudega tutwunesime juba eelpool.—

Ühes sellega leiti, et ka ristiusu tõblusõpetus uuema ilma- waate juures oma alused kaotanud ja inimkonna waimlise edene- misele koguni kahjulik on. Nagu professor Fleiderer tähendab, tar-

witab usk oma käskude täitmiseks hirmu ja lootust, mis aga kõlb-
 lust (moraali) alandab, ta puhtust vähendab, sest see on wale moraal,
 kui inimene ainult tasu mõttes ehk kartuse pärast head peab tegema.
 Selle asemel, et inimest enda kõlblist jõudu kasvatama õpetada, soo-
 witab usk Jumala armu ja saatuse peale loota, mis kõik toimetab.
 Usk ei anna wabadust ning jõudu headuse poole püüdmiseks ja hal-
 wab sellega inimese teguwõimalust, teeb teda jõuetuks, araks ja kõlb-
 mataks wõitluses olemise eest, seda enam, et ta alati ainult haa-
 taguse elu peale näitab ja õpetab maapealses elus nägema tühja
 ning wäärtusetu asja, kui hädaorgu, mille eest ei maksa waewa näha.
 Sellega riisub ta ära tahtmise maapealses töötegemiseks, millega
 kõik inimese kohused ja ülesanded seotud on ja teeb teda kõlbma-
 taks ilmatodanikuks. Wiimaks weel on usul ja kirikul oma normid,
 milledega ta igawese aja peale ära määrab, mida tõeks ja headu-
 seks tuleb pidada; sellega raskendab ta inimese iseseiswat töö otsi-
 mist, waba arwustust ja uurimist, häwitab ära õiglustunde ning
 teeb teda nüriks, ja otskui waimliselt furnuks. —

Peale selle käsit ristiusk ap. Pauluse sõnadega kõigile head
 teha, aga kõigeenam neile, kes meie usku on. Tähendab, et teise
 usulisele ehk uskmatule ei kõlba head teha. Niisugune õpetus kül-
 wab aga waenulist wahetegemist inimeste wahel. —

Selle tõenduseks olgu mõõdamines ööldud, et siis, kui meie
 Riigikogu ühiste matmispaikade seaduse wäljaandis, astus meie wa-
 nameelne kirik kohe selle seaduse wastu üles. Siin tuli ilmsiks, et
 meie usklikud Lutherlased ka surmas protestantlaste ega muu ilma-
 waatega inimestega ära ei lepi, nad ei taha nendega isegi muldas
 kõrwuti magada. Selle peale mõeldes tuleb neile hirm peale.

Seaduse ees on aga kõik ühesugused inimesed ja ühe looduse
 lapsed, kes selles mullas, millest nad saadud on, wäga hästi ka kõr-
 wuti magada wõiwad. Teadus on kosmopoliitline: ta lähendab
 inimesi ja rahwaid üksteisele. —

Nii kaugele jõudis teadus oma ette tõde otsides 19. aasta-
 sajalt. Ta wabastas inimese waimu wanaaja waadete küttest,
 awas temale täiesti waba tee arenemiseks, kuna wana dogmaust,
 mis teaduse kõrwal edasi elab, selleks wõimalust ei anna ning ini-
 mest wana ära iganenud ilmawaate juures waimliselt ja kõlbliselt
 umbkottis püüab pidada, ta mõistust kagistab. —

Nõnda õpiti seda inimsoo lapsepõlwe ilmawaadet ja
 ristiusku teadusliselt tundma, kus selgus, et siin, suurepäralise luu-
 leilmaga, illusiooniga tegemist on, mida uue loodusteaduslise ilma-
 waate kõrwal hoopis enam tarwis poleks. Muidu aga on ta tundma
 õppimine huritaw ja isegi tarwilik, sest siin näeme kuidas inim-
 kond tõde ning Jumalat otsides uuema loodusteaduslise ilmawaate
 ning uue protestantlise usu juure jõudis. Pealegi kestab äge wõit-
 lus selle wana ja uue ilmawaate wahel weel praegu edasi.

VI. Uus protestantline õpetus Lääne-Euroopas.

Nüüd vaatame, mis seisukoha võttis meie Ew. Lutheruse usu kirik niisuguse uue loodusteaduslike ilmawaate kõrval, millest eel- pool kõnelesime.

Siin näeme, et samal 19-mal aastasajal Lääne-Euroopas moodne usuteadus ehk uus protestantline õpetus tekib ja maad võtma hakab.

Et meil siin selle uue wabameelse usuõpetuse tekkimise ja are- mise käigu kirjeldamiseks ruum puudub ning selles iseäralist tarwi- dust pole, siis tutwuneme ainult selle kujuga, mis see uus õpetus kuni tänapäewani on omandanud.

See uus usuõpetus ei rääkinud enam selle wastu, et maakera ümber päikese käib, et taewaruum otsata on, mida lõpmata päikeste ja planeetide hulgas täidawad ja seal oma kindlaid teesi käiwad. Ka selle küsimuse wastu jäi ta ükskõikseks, kuidas elu maa peale on tekkinud ehk õigem ütelda, ta tunnistas ewolutsiooni teorii ja teaduslike loomisloo õigeks, sest piibli loomisloo kohta võttis ta seisukoha, et see muinaslugu on. Samuti loobus ta juutide rah- wuslikest Jumalast — Jehoowast, kes ülewal kristallklaasist taewas oma aujärje peal istub. Isegi kolmainust ei võtnud ta arwesse.

Uue Protestantlike õpetuse järele on Jumal üks iseteadja, igas asjus walitseja ning loow waim, kellel kufagil iseäralist asu- paika ei ole, waid ta täidab terwet ilma ja asub ka inimese sees.

Terwe ilm, ühes meie päikese perekonnaga ja maakeral asu- wate elawate olendustega on selle Jumaliku waimu ilmutus.

See uus õpetus on teadusele isegi tänulik selle eest, et teadus looduse suurust ja wägewust tundma on õppinud ja selle läbi Ju- mala saladusriikka ja imedeilma inimesele awas, mis täis kirjelda- mata ilu on, kui inimene seda waadelda oskab. Siin wõib inimene oma täie arusaamisega ütelda, et „taewad jutustawad Jumala au ja taewalootus kuulutab tema kätetööd“. Siit selgub, et inimene looduse tundma õppimise läbi ka Jumalat tundma õpib, mis ta usku selle Jumala sisse süwendab.

Rõige selgemal ja täielikumal kujul on see igawene Jumal ehk Waim, protestantlike õpetuse järele, ennast ilmutanud ristiusu alus- tajas Jeesuses-Kristuses, keda selles mõttes ka Jumala Pojaks ja Jumalat ta Isaks nimetada wõib.

Selle Jeesuse elu peab inimesele eeskujuks ja ta õpetus, mis Jumalat ja ligemist armastada käsib, meie eluteel juhtnööriks olema, et õndsaks saada ehk seda seestpidist taewariiki pärida. Eriti tähtsus antakse siin Jeesuse mäejutlusele ja tähendamise sõnadele taewariigist.

Tähelepannes, et inimeses Jumalik waim asub, ei wõi see waim eht hing mitte surelik olla, waid ta lahtub inimese surma juures ihust ja ühineb uuesti Jumalaga.

Taewariiki eht sisemist õndsusetunnet wõib inimene enda maapealses elus tunda saada, kui ta Jumalat usub ja ennast waimliselt ja kõlbliselt alati arendada püüab ning armastust omas südames kannab, mis inimese elu ülem eesmärk peab olema.

Need on uue protestantlise õpetuse põhimõtted.

Siin huwitab eht lugejat weel üks tähtis küsimus ja nimelt, mis osa mängib protestantlises õpetuses kurat, see kurat, keda ürginimene, looduse tegevust ära seletada püüdes, hulga aastatuhandete eest paha waimuna ettekujutama hakkas, kes pimeduse sünnitaja ning haiguse, surma ja kõige paha ning patu põhjus pidi olema. See wana saatan ja lendaw madu, kes ristiusus nii elawa kuju omandas, keda mõned pühad inimesed testajal, isegi oma lihliku silmadega olla näinud; see kurat, kelle pärast Katoliku kirik nõnda palju nõidafid tulega elusalt ära põletama, nende luid katki murdma ja neid tulise rauaga proowima pidi; see kurat, kes Wartburgi lossis Lutherit piibli ümberpaneku ajal mitmesuguste wiguritega kiusas, ukse taga tühjade ämbritega kolistas ja laua peal ta pähtlaid krõbistas, nõnda, et Luther temale tindipotiga ühe pirni tahtnud anda, mis aga wastu seina lennanud, kus weel tänapäew tindiplekk näha olla; see kurat, kes Lutherit õssel tahtis neelda, kui kanapojukest, kuid inglid wõtsid kuulda; see kurat, kellel sellepärast ta Lutheruse usus nii suur meelevald on ja kellest kirik kuidagi lahtuda ei taha, sest ta on wäga hea abinõu usklikkude peale mõjumiseks ja usu alufeks.

Uus protestantism sai aga selle kuradiga wäga lihtsalt hakkama: ta ei wõtnud kuradit üldse enda teenistusse eht õpetuste hulka ja oli seal juures nõnda wiisakuseta, et temale ta kauaegse truu teenistuse eest inimkonnas ja eriti ristiusus isegi kiituskirja ei annud, waid andis temale lihtsalt hundipassi ning wabastas sellega protestandi usulised ristiiinimesed sellest hirmutisest, kellel saba taga, sarwed peas ja labjad all on, kes inimeste hinges püüab, et neid põrgu wiia ja seal piinata, kes mitte ainult kirikus, waid ka kodus tõsiste usklikkudele jutluse ajal une peale toob.

Selle kuradi usu ärakaotamisel oli aga wäga suur tähtsus ristiusu põhiõpetuste eht dogmade kohta.

Nõnda, kui ülal tähendasime, ei salga uus protestantline usuõpetus teaduslist loomislugu ega evolutsiooni õpetust. Sellega kaotas siis piibli loomislugu oma tõeluse ja langes ühes paradiisi aiaga ning Adama ja Ewaga muinaslugude walda. Samane saatatus sai osaks kuradi usu ära kadumise läbi ka patulangemise loole, pärispatule ning inimesoo Jumala needmise all olemisele. Sellest aga järgneb, et Jumalal lunastusohwrit tarwis ei olnud. Kõige

felle tõttu omandas siis Kristuse lugu hoopis teise, nimelt loomulikuma aluse, kui seda wanameelne ristiusu kirik õpetab, kus ap. Pauluse järele Jeesuse ristisurmale, kui lunastusohvrile, peatähtsus antakse, samuti ka ta ihuga surnuist ülestõusmisele, taewaminemisele ja teisetulemisele eht wiimsepäewale.

Protestantline õpetus toetab aga ennast peaasjalikult Jeesuse jumaliku elu ja õpetuse, kui Jumala kõige täielikuma ilmutuse, ta sõna lihaks saamise peale ja seletab, et lunastusohwrilmõte wana paganaaja ohwritoomise peal põhjeneb, kus inimesed isegi wabatahtlikult endid jumalatele ohwerdasid, et nende wiha ära lepitada. Samuti on ka Jeesuse surnuist ülestõusmise, taewaminemise ja teisetulemise lood minewiku waadete ja juutide Messiasse usu põhjal tekkinud (nii kui eelpool nägime), mida nüüdsel ajal kuidagi enam tõsiselt wõtta ei saa. Siia kuulub ka Jeesuse neitsi sündimise lugu.

Rõigest sellest selgub, et uue protestantlise usu lihtsa õpetusele ka endine usutunnistuse (usu sümbooli) worm ei wasta ning Jumala kolmes pales kujutamine oma aluse kaotas.

Need on üldjoontes selle protestantismi waimu eht woolu põhiõpetused ja waated, mis möödunud 19-ma aastasaja lõpuks Lääne-Euroopas, iseäranis aga Saksamaal juba kaunis laialt maad olid wõtnud ja ilka enam ja enam moodsate jutluste aluseks saiwad kuni tänapäewani.

Peame tunnistama, et siin ristiusust kõige puhtama ja täiesti waimlise kaju on omandanud ning ainujumala tunnistajaks saanud: see usuworm wastab kõigeenam uuema aja waadetele ja arusaamistele. Sellepärast ei wõdi küll keegi seda uut protestantlist õpetust usuhäwitamiseks nimetada, waid meil on siin tegemist usu uuendamise ja süwendamisega, mida needsamad põhjused esile on toonud, mis Lutheri ajal Katoliku usu puhastamise juures mööduandjateks olid, nimelt seltskonna waimline edenemine ja arenemine ja peaasjalikult see uus loodusteadusline ilmawaade, mida ülemal kirjeldasime.

Siin on ristiusu lihtsa õpetuse tuum sellest paksust pagana ning juudi usu koorest, mis pärast ta ümber tekkis, täiesti wabastud, kuna tal Lutheruse usust see koor alles ümber on.

Siin näeme, et uust sunnitud oli teadusele järele sammuma, oma kaju uute waadete kohaselt muutma; tühi koht, mis Lutheruse usu dogmaõpetuse ja uuema teaduse wahel oli tekkinud, pidi täidetud saama.

Uust, eht õigem ütelda wana ilmawaade ulatas siin uue loodusteaduslise (monistlise) ilmawaatele tagant järele selle läbi oma kää, et ta enesest kõik niisugused wanad dogmad ära heitis, mis uue loodusteaduslise ilmawaatega kuidagi enam kokku ei käinud. Sellega ei teinud ta endale sugugi kahju, waid wõitis ainult: ta omandas palju puhtama kaju, mis teda oma kõrgema ideaalile — Jumala kummardamisele tões ja waimus — tähendas.

On iseenesest juba arusaadav, et siin ka piibli seletus uuele alusele pidi seatama ja nimelt teadusliste ja usuteadusliste uurimistööde tagajärgede peale. Siin ei olnud enam võimalik sõna ega tähe juure jääda, vaid oli tarvilik tõsist ajalugu ja neid waateid arvesse võtta, mis siis walitsesid kui üks ehk teine piibli kiri kirjutud sai.

Nõnda suured muudatused ja werised wõitlused, pidi ristiusu Rooma-Katoliku haru Lääne-Euroopas aastasadade jooksul läbi tegema, kuni temast wiimaks üks kõige lihtsam ja sügavam meie aja usuworm — uus protestantism — wälja arenes.

Nüüd humitab ehk lugejat weel see küsimus, kuidas läks lugu ristiusu Kreeka-Katoliku haruga, kas see haru ka mingisugused muudatused ja wõitlused läbi on teinud? Wastus selle küsimuse peale on õige lühike ja lihtne. Siin ei ole mingisugusi muudatusi, puhastust ega wõitlust ette tulnud. Selles ristiusu harus on kõik need dogmad, kombed ja wäline hülgus kuni tänapäewani alale jäänud, mis ta umbes 1200 aasta eest omandas.

Nõnda kui teada, wõttis see Kreeka-Katoliku usk maad peaaesjalikult Wenemaal, kus ta riigiusuks sai. Sealt tuli ta wiimaks ka Eestisse. Siin kandis ta enne Wene usu nime, aga nüüd on ta meil Aposfliku õigeusuna tuntud.

Selle usu jumalateenistust ehk õigem ütelda ohwritoomise talitust pealt waadates, wiiruki lõhna nuusutades, läikiwaid mitmewärvilisi preestrirõideid, wana aja tuletegemise lehmikuid, — kirikulippe ja kujusi nähes, kerkib inimesoo kauge minewik nii selgelt meie waimusilma ette, et tunned ennast otsetui mõnes wanas Kreeka-Rooma paganauisu templis wiibima, sest kõik need talitused, suitsetamine, riided, lipud j. n. e. on wanast pagana usust pärit.

Siin ei panda suuremat rõhku kirjaseletuse ehk jutluste peale, waid terve jumalateenistus seisab koos palwete lugemisest ja ohwritoomise talitustest ning lauludest.

See Ap. õigeusu kirik wõib meil Eestis küll tänulik olla, et temasse niisugune rahurikkus waim ei ole tunginud, kui seda Lutheruse kirikus uus protestantism on.

Ruid üsna kindel ei wõi ta siiski olla, et see waim ka siia rahurikkuma ei tule. Seda annab oletada wiimane ülemaaline kiriku kongress, kus see waim ennast juba ilmutas ja pealegi kaunis julgelt. Ehk seekord küll pikajuukstega ja ajamata habemega Ida-Euroopa, ehk Wene waim, kes arenemist ega waimuwalgust ei falli, selle pügatud peaga Lääne-Euroopa waimu waikima sundis, aga ega waim sellepärast ei sure, ta elab edasi, kogub jõudu, et siis ennast weel wõimsamalt ilmutada.

Tähendab, et ka selle Ap. õigeusu koguduse liikmed nõnda kaugele edenened on, et see usk nende waadetele ega waimliste nõuetele enam ei wasta. Seepärast on ta sunnitud ennast ajakohaselt

muutma, kui ta edasi elada tahab, sellepeale vaatamata, et ta ennast siia maale kõige õigemaks ja muutmata usuks maa peal on tunnistanud, kus juba seda suureks patuks peetakse, kui keegi Lutheruse usku selle Wene usuga ühewääriliseks julgeb nimetada.

Nõnda siis näitawad ajamärgid, et ka kohalikkus Ap. õigeusu kirikus juba lähemas tulewikkus ootamata üllatusi näha wõime, et ka siin usupuhastus ettewõdetakse. —

Seda puhastust on Kreeka-Katoliku kirik ka ise tarwilikult tunnistanud, sest ajalehtede teadete järele kawatsetakse juba lähemal ajal Kreekas üleilmiline Kreeka-Katoliku kirikukogu (piiskopid) tohtu kutsuda, kus selle usu põhiõpetuste (dogmade) ajakohaseks muutmine ja teiste kirikutega lähenemine päewakorda on wõetud.

Suwitaw on ära oodata, mis sugused otsused see kirikukogu teeb, seda enam, et tal siin nii suur puhastusid ees seisab, sest selles usus tuleks tõepoolest suur hulk dogmasi, kujusi ja wanu paganajast päritud kombeid kolikambri heita, kui seda usku wähegi ajakohaseks ning elawaks usuks tahetakse teha, mis kogudust waimliselt edeneda lubaks.

Kõige õigem tee oleks küll see, kui siin otsetohe meile tuntud uue protestantlise usuwormi juure üle mindaks, sest mõnest wähemast muudatusest poleks mingit kasu, iseäranis aga meil Eestis, kus see uus protestantism siin Ap. õigeusu kõrwal maad wõtmas on.

Nii järsku üleminekut wõime aga waewalt ühe kirikukogu poolt oodata. Seepärast jääb wist suurem puhastustöö ikkagi üksikute kirikute ja kogudusle enda hooldeks, mis aga ägedat wõitlust sünnitama saab.

Nõnda siis on ka see Kreeka-Katoliku usk ise tunnistanud, et ta ajast maha on jäänud ja uuema teadusele järele sammuma peab hakkama, et ennast alalhoida.

VII. Lõpujõna.

Nüüd oleme oma minewiku reisult, mida meie selle raamatu III. peatükiga algasime, tagasi jõudnud, wiibime jälle olewikkus ja wõime endale kõigest sellest aruanda, mis meie seal minewikkus nägime ja kuulsime. Meie tutwunesime üldjoontes inimsoo usu ning ilma waate algusega ja edenemisega ja teame nüüd, et inimkond ise, maailma ja looduse tegewust ära seletada püüdes, usud, jumalad ja kuradi on loonud. Meie nägime, et minewikkus samasugused liikumised, wõitlused ja waielused ette on tulnud kui praegu meil Eestis wana dogmausu ja uue protestantlise woolu wahel käimas on. Serwe piibel on algusest lõpuni suure wõitluse ja usu edenemise lugu. Ristiusk pidi enne suure wõitluse juudi ning paganausuga ja mitmesuguste lahkoõpetustega läbi tegema, kui ta wõidule pääsis. Mõni aeg püüis ta enam-wähem täielise peremehena, ennast lõpulikult di-

geks usuks pidades, siis aga algab korruga ta eneses liikumine: nõutakse wana asemel uut usuwormi. Meie mõtleme siin nimelt Rooma-Katoliku usupuhastust Lutheri ajal, kus nägime, et selle usu puhastus asjaoluga tingitud oli, et ta õpetustest ja tegudest nii mitmed edenenud ja arenenud inimese mõistusele ja uute waadetele ega tunnetele enam ei wastanud. Sellepärast oli tarwis usku kõrgema ja enam edenenud seltskonna kibi waadete kohaselt teha, usule seltskonna waimlise tasapinna kohane worm anda.

Meie tutvunefime selle uue ilmawaatega, mis just Lutheri ajal Kopernituse leidusest oma alguse sai, wanast ilmawaatest täiesti lahku läks ja neljajaja aasta jooksul nii suurejoonelise kaju omandas, mis tal praegu on.

Siis nägime oma üllatuselt, et möödunud aastafajal Lääne-Euroopas uus protestantline usuõpetus tekib ja tutvunefime üldjoontes selle uue õpetusega, millega oma eesmärgile jõudfime, sest nüüd teame, mis see protestantiism on, mis meie Eesti kirikuelus nii suurt ärewust ja wõitlust esile on kutsunud, millest käesolewa raamatu esimeses peatükis pikemalt kõnelesime.

Nüüd wõime juba kindlasti ütelda, et see imelik waim mitte õpetaja Tallmeisteri ega ta kaaslaste sünnitus ei ole, waid ta on Saksa maalt siia tulnud. Seal on aga teda inimkonna edenemine ja arenemine ehk teifiti ütelda ajawaim ilma sünnitanud. Wõime ütelda seesama ajawaim, mis omal ajal Juuda prohwet Jahwe nimel räätima sundis, et ta meelepärast ei ole enam põletamise ega roaohwrid, waid ta nõuab headust ja õigust; seesama ajawaim, mis juudiusu asemele ristiusu sünnitas; seesama ajawaim, mis ebaõpetustega täidetud Katoliku usu puhastuse toime pani ja meile Lutheruse usu tõi; seesama ajawaim ehk Jumalik waim awas inimkonnale ka uue loodusteaduslise ilmawaate ja sellega ühenduses uue protestantlise usuõpetuse, mis nüüd ära iganenud Lutheruse usu asemele astub. Nii sügawale ulatawad selle protestantismi juured, ta püsib inimkonna edenemise ja arenemise kindlal alusel. Pealegi on ta palju puhtam ja selgem usk, kui wana dogmausk. Sellepärast paistab see väga imelik nähtus olema, et ta wastu Eestiis nõnda suurt wõitlust peetaks, kuna hoopis ümberpöördukt meie Lutheruse kirik teda rõõmuga oleks wastuwõtma pidanud, sest ta waimulikud teawad väga hästi, et wana Lutheruse usk arust ja ajast maha on jäänud, millest juba iga lihtne inimene aru saab, kes wähegi mõtelda oskab ja kellel wähegi laiem waimufilmaring on, seda enam aga meie haritud kirikuõpetajad ja konfistooriumi liikmed.

Teaduse ilmas, näituseks, wõetakse iga uus leidus rõõmuga wastu ja kui ta tõelikkus igatpidi kindlaks on tehtud, siis pandakse ta kohe maksma.

Uuelus on aga ifta wastupidised nähtused kordunud. Siin oleks iga uue õpetuse wastu waenulik, uute õpetuste ja aadete laiialt laotajad tembeldakse Jumala teotajateks, usu häwitajateks, waleõpetaja-

teks — ketseriteks, waleprohmetiteks j. n. ed. Neid püütakse kohe alla suruda, ära häwitada. Sellest ka tuleb, et kirik alati iga uue aate ja waate wastane on olnud. Ainult suurte wõitluste tagajärjel on siin uuendused wõidule pääsenud.

Niisuguste nähtuste põhjus peitub selles asjaolus, et usk wana ilmarwaate peale on rajatud, et siin otsekohe Jumalaga arwatakse tege- mist olema, et piibel, mis wana dogmausu põhjaks on, algusest lõpuni Jumala sõna olla, mis Jumala enese juhatusel järele kirjutud ja seega igawene ning muutmata tõde pidada olema. Kirik ise on jeda ka alati nõnda seletanud. Kui see kirik nüüd korruga piibelt teises mõttes seleta- tama hakkaks, näituseks uue protestantismi waimule wastawas mõttes, siis tunnistaks ta ise otsekohe, et ta endine õpetus tõe alusel ei seis- nud, et piibel nii igawene muutmata tõde ei olegi. Kirik ja usk kom- promiteeritsid sellega ise endid usklikkude ees. Sellepärast on kirik ta- hes ehk tahtmata sunnitud wana usku kaitsema.

Teiseks on ju meie waimulikud mehed ametiwandega töötanud piibelt wana dogmausu mõttes seletada, selget ja terwet Jumala sõna kuulutada, kus kõrwale kaldumisi ei tohi ette tulla.

On selge, et niisugustel tingimistel kirik oma õpetustega edene- wast ilmast kaugemale maha on jäänud. Sellepärast on ka meil Gestic paljud otsekohejema meelega ja uuea waadetega inimesed temast täiesti loobunud, ta wastu isegi waenulikuks saanud, kuna üks jägu weel täiesti usklikud on, nimelt wanemad ja harimata inimesed. Kõigeenam leidub aga neid, kes ristiusu põhiõpetuste (dogmade) sisse kaugeltki enam ei usu, aga siiski on nad koguduse liikmed, maksawad oma maksud, käiwad isegi armulaual, nii igaks juhumiiseks ja kumbe pärast, et seltskonna silmas kui õiged ristiniimesed wäljapaista. Neid nimetatakse filmakirja teenriteks. Nende kohta ütles David Straus, et see üks wäga halb nähtus ja iseene rumalaks tegemine on. Ta on alatuse tunde- märk, mida meie wanausk praegu edendab.

Kõigest sellest selgub, et kirik oma wanausuga meie midagi head enam pakkuda ei suuda, ei waimlikelt ega kõlbliselt, waid ta awaldab siin otse kahjulikku mõju, nõnda kui sellest juba eelpool usutõbluse juu- res pikemalt rääkisime.

Et meie Lutheruse kirik oma õpetustega praegusel ajal suurema hulga inimeste waimliste nõuetele enam ei wasta, on selle nähtusega tõendatud, et kirikus käijate arv meil wiimaste aastate jooksul suurel määdul on wähenenud, iseäranis maal, kus mõnikord inimesi pühapäe- wal sugugi kirikus ei ole. Nii kaebawad ka Ap. õigeusu preestrid, et enne igal pühapäewal kirikud rahwast täis olnud, aga nüüd on need alati tühjad. —

Wõõdunud aasta Lutheruse usu kirikupäewal kurdeti, et koguduse liikmed oma maksusi ära ei maksa ja nende arv, kes wiimastel aastatel koguduse liikmekaarte ei ole wõtnud, pidada kuni paarisaja tuhandeni ulatama. Wiimasel palwepäewal kurtis üks pealinna õpetaja, et isegi

paltvepäewa pühitsemine olla leigeks jäänud ja laualkäijate arv sel päewal wäheneda iga aastaga järjekindlalt, mis üts väga kurb nähtus olla.

Mis aga selle kurwa nähtuse põhjuselks on, seda auwäärt õpetaja ei seletanud, ega wõinudki seletada. Meie aga tutwunefime juba nende põhjustega ja nimelt, et kirik oma Sumala sõnaga ja õpetaja ametiwandega kaugele ajast maha on jäänud. Meie nägime ka, et tal raske ja oise wõimata on oma seisukohta muuta s. o. piibli seletust uememale alusele seada jne.

Kui näituseks õpetajal ka tõesti oma koguduse pärast hale süda oleks, kui ta ajakohasemaid jutlusi pidada tahaks, ehk piibelt koguni uuel protestantilise õpetuse alusel seletama tahaks hakata, siis ei wõi ta seda oma ametiwande pärast kantslist teha. Jah kantslist, aga väljaspool kirikut on see wõimalik, siin walitseb ju sõnawabadus. Nõnda näeme, et 1923 a. algul Tallinna Pühawaimu kiriku õp. T. Tallmeistri wastutawal toimetusel kuukiri „Protestantiline Sõm“ ilmuma hakkab, mis usuteaduse populariseerimise ehk teifiti ütelda piibli seletamise uuema teaduse alusel oma ülesandeks teeb. See oli suur uudis, mis laialdast tähelepanu äratas, samuti ka suurt tormi selle lehe wastu.

Paari aasta jooksul oli asi siin väljaspool kirikut juba nõnda kaugele edenenu, et 1925 a. oma ette kogudus, nõnda nimetatud „Protestantiline Ühing“ asutati, mille põhikirjaga lugeja juba tuttaw on. Ta ilmawaatels on meile tuntud uus protestantiline usuõpetus ja kirjaõpetus.

Selle noore protestantilise ühingu kõnekoosolekutele ja Sumalateenistustele woolab alati rahwast murdu kofku. Milles peitub see ligitõmbe jõud? Ei milleski muus, kui selles, et siit loodab inimene tõtt ning ajakohasemat kõnet kuulda, oma waimliste nõuetele ja hinge ihkamistele rahuldust leida. Siia tuleb kofku meie arusaajam feltfond, noored ja wanad, kuid isegi mitmed usklikud naised on siia üle tulnud, sest nad leiawad siit elawamat ja puhtamat usuõpetust.

Sellepärast ongi meie Konfistorium, praostid ja suurim hulk kirikuõpetajaid Pühawaimu kiriku õp. Tallmeistri ja Siisku õpetaja Kuljuse peale nõnda pahased. Oli neil tarwis sellest protestantismist siin rääkima hakata, millest teised, wanemad ja nooremad õpetajad nõnda kaua waitida on suutnud. Enne olla karjalambad siin hoopis rahulikumalt wana ristiusu noorerohu maadel sõõnud ja sõõnuks saanud, aga nüüd on see protestantism neid oise meelest ära teinud; nad ei ole enam endise toiduga rahul, see olla neid ära tüütanud, nad jääda wanauju karjamaal nälga ja kipuwad hulga kaupa uue protestantismi heinamaale.

Etks tõenda need nähtused, et meil ammuigi suur usunälj maad on wõtnud, sellepeale waatamata, et siin wanauju kirik nii truult selget ja terwet Sumala sõna on pakkunud ja suure hoolega misjonitööd on teinud.

Siis olgu weel tähendub, et meil suur hulk nõndanimetatud lahtsulisi on, nagu adventistid (laupäewa pühitsejad), baptistid (ristijad), methodistid ja priiusulised. Nende seas tuleb wäga palju otse usuhullustust ette, näituseks, baptistide ristimine, kus inimene usulises ekstaasis ainult õhukeses, walges kiltis kilgates kaelani külma wette ja isegi jää auku hüppab, mida meie ajal küll enam terwemõistusega inimese teoks ei wõi pidada.

Need lahtsulised ja usumäratsejad on enamasti kõil endised Lutheruse ja apostliku õigeusu koguduste liikmed. Seepärast wõime ütelda, et nimetatud kirikud oma pimestamisega ja inimese mõistuse kätkestamisega neid sinna on saanud, kus nad oma usuliste nõuete rahuldamisest lootfid leida, aga siin otsekui wihma läest räästa alla sattusid.

Paranemist wõiks siin ainult see asjaolu tuua, kui uus protestantism meil waba tegewuse wõimaluse saab, laiemalt maad suudab wõtta ning kiriku kantslist pühakirja protestantismi waimule wastawas mõttes seletama ja kogudusi usuteadliste uurimistööde tagajärgedega tutvustama hakataks, siis on loota, et kirikuelus uus edu algab, sest siis saaks kirik meil ta ühels hariduslikeks ning kõlbluse ja waimuelu edendajaks asutuseks. Siis loodetawasti kahaneksid usulahud ja usuhullustus, usuelu hakkaks terwenema ja edenema. Need jutlused ja see kirjaseletus, mida Eesti rahwas juba aastasadade jooksul on kuulnud ja praegu kuuleb, ei paranda aga asja sugugi; siin ei saa inimene kirikust wäljatulles põrmugi targemaks, kui ta sissemindes oli, waid jääb weel enam juhmimaks.

Seepärast peaks kirik protestantlike ühinguks selle eest otse tänulik olema, et see teda jännist wälja aitab, wabalt kirja seletama hakkas.

Selle asemel näeme aga oma imestuseks, et see kirik protestantlike ühingu wastu waenulik on, et siin samasugused nähtused korduvad, kui ajaloo, kus prohwetid kiwidega surnuks wisati, Jeesus juuda preestrite kihutusel puusse poodi ning katoliku kirik ketserid elawalt ära põletas.

Meie ajal on haridus juba nii suurel sammul maad wõtnud ja asjaolud nii suurelt muutunud, et usu pärast enam kiwidega surnuks ei wisata, risti ei pooda ega tules ära ei põletata, waid meie kiriku walitsus peab ainult sellega leppima, et ta kirikuõpetajaid — ketseri karistada püüdes, otsuseks teeb, neid ametist tagandada ja kantslist ära ajada, selle juures aga koguduse soowi sugugi tähele ei pane, nagu Siisaku lugu seda tõendab, kus kogudus peaaegu ühel häälel õpetaja ametist tagandamise wastu seisis.

Nii kindlalt kaitseb Ew. Lutheruse usu kirik meil Eestis praegu weel seda wana ilmawaadet ja dogmausku, millega käesolewa raamatu peat. IV. all tutvunessime. Kirik ei näi seda sugugi tähelepanema, et see wana usk suurema hulga inimeste silmas lausa ebausuks on saanud, waid ta propageerib teda ikka weel, kui igawest muutmata tõde, ilma milleta ilm ülal ei pidada seisma.

Sellega oleme lõpule jõudmas. Jääb ainult veel üks küsimus vastata: kumb jääb meil Eestiis wõitjaks, kas wanameelne kirik oma iganenud dogmausuga wõi uus protestantiline õpetus?

Õespool kirjeldud nähtusi protestantismi waimu edust ja praegust üldist ufumurrangu ja ilmawaate selgitamise ajajärku arwesse wõttes, wõime küll oletada, et meil Eestiis seda protestantlist liikumist wõimata on ta wastaste poolt seisma panna, sest teda pooldab siin juba nüüd laialdane ja enam arenenud ringkond, kuna ainult wariseerid ja harimata inimesed ta wasta waenulikud on.

See uus protestantline wool purustab wiimaks selle tammi, mis Lutheruse usu ja Ap. õigeusu kirikud ning usulahud Eesti rahwa waimuelu arenemise ja eriti usuelu edenemise teele on ehitanud. Ta awab enda ees ajajooksul siin kõikide kirikute uksed, kuna ta praegu väljaspool kirikut peab asuma.

Kuid äge wõitlus wanameelsete ja protestantlaste wahel saab enne veel mõnda aega kestma, see wõitlus, mis inimkond oma waimlise edenemise ja arenemise teel, tõde ning Jumalat otsides, juba aastatuhandete jooksul on pidanud, kus aga wanad waated alati sunnitud olid uutele alla andma ja selle läbi on inimkonnal wõimalikuks saanud oma kõrge eesmärgi poole sammuda.

Mõnda astub ka nüüd Eesti rahwas selle protestantlise usuõpetuse kaudu uuema aja ilmawaatele ning kõrgema waimlise ja kõlblise elu tundmisele suure sammude lähemale.

Eesti ketseri, õp. W. Kuljuse ametisse astumise päewa jutlus.

„Läbi raskuste tähtede poole“

(Aratrükk kuukirjast „Protestantline Ilm“ nr. 11 — 1923 a.

K u h u m i n n a ? . .

See on küsimus, milles awaneb mustade kuubede tänapäine kurbus, loolus, olewiku keerulisem mõistatus neile. Eesti aeg ja inimesed täituvad peale ülejõuliste nõuete ka kawalate lõõsudega, ja õpetaja — on nende wõrgutuste märgilaud.

Nagu wõiksid karjased parata, et kari enam ühtlane ei ole: isad ja tütreid, emad ja pojad on isekestis tülli läinud ilmawaates ja elumõistmises; „kuhu minna“ effiwad nemadki. Noored mõnitawad wanu, heites ette neile tagurkust ja kinnist silma aastasaja waimule, ega jalli nad, et tulewikku waremete wahelt tingitakse. Wanad kurdawad noori, kes ei kartwat enam ei Jumalat ega kuradit, ja sõitlewad ägedate tulipäade meeletumi hullamisi.

Alga sina ole nende karjane ja kogu koku oma lambad. Sina ei tohi olla ei noor ega wana, ei mees ega naine, ei isa ega laps. Sina — nimetu Jumala loomade seas. Harilaste pere — kreeklasted — intelligentid awateleb sind ja kutsub: tule meiega! Tõde ja Kristus

on siin. — Et ta wilgu sulle wastu neist muljeist ja mälestufist, mis lapsepõli, ligi paarkümmend aastat koolipinti — kunst — kultuur, kui inimese südame ja mõistuse wili, su meeltesse raidunud on. . . Tõsta palwes huuled oma Jumala poole ja täna teda, kes sinu enese waewa kaudu sulle „näidanud ja walmistanud ise ifka uusi teesid, mis peal tema sõna saats rahwaste sekka kantud.“ Mõistus ei wõi olla kuradi kingitus!

Uga samas tulewad teised — juudid — ja kaebawad, et sina enam puhast jumalafõna ei õpeta ja jumalateenistuse aulikkust alandad, sest jumalafõna olewat nüüdselt nende juures hoiu peal ja halliaja pitsjeriga finni pandud.

Kuhu minna? Mida jätta, mida wõtta armsaks — süda kahels, kolmeks narmaks. . . Kuhu — ? Et mitte saabuda jõleduseks esimes-tele wõi pahanduseks teistele.

Kas siis hingede hoidja elukutse tõesti kõrgemat lugupidamist ei wääri, kui ainult seda, et noore tütarlapse päewaraamatusse rida walgeid lehti jäetaks? Et tõusew sugu, kes koguduse lootus ja närw, sinus oma saatjat ei näe; et ei tea sina teesid noorte südamete juure ega ole sinul midagi huiwatat (see on sügaw sõna) lausuda neile. Sina — minewiku pärandus, noor wana, suikutu lehekülj oma-aja raamatus.

Oleksid aga waewalt üleläänud omataoliste leeri — olles ise weel nii arwamata noor! — kus awada tahaksid templi õhuluugid uuele päikesele, wärskete tuulepuhangule — siis, märka, juba seisadki „pinnaks filmas“ teistele, kes sinu langemist walwawad.

Kuhu minna? mis teha? — — —

Jätta — põgeneda —, kuid kuhu — ja kas ise enese eest? . . . Kui meie waimne, siis hallawad liwid kiskendama. Minul on oma tõde, ja mina ei wõi midagi tõe wastu, waid pean tõe eest ja tõe nimel. See minu tõde ei õsta roomata, ei ole tema mitte kahepaisus, wõi mõni diplomaatiline käepigistus laua all, ta ei laweeri, waid tema tee on laiarinna tee, awameelsuse ja, kui tarwis — wõitluse rada, mis austab edu ja noorte püüdeid ja julgeb tunnistada seda. Uga mis ühtlasi sügawa tänutundega pea tahaks paljastada kõige aumääri-liku ja tõetõimimisest hõbedatarwa muutunu ees. Au raukadele!

Kuid küsimus on ifka sama: kuhu — kelle juure peame meie minema, et ainult mitte põgeneda sealt, mis oled ise?

Werejanulise Rooma wärawate wahelt wilkatas kunagisel hilis- tunnil üks rahutu mehokuju — wälja jumalalagedale, õõ warjudest kobades kaitset tagaajajate ja surma eest ja taewatähedelt paludes tee-juhatast — teadmata kuhu. See oli — Peetrus, kaljuapostel. Ka tema kahles, kui oli walida: kas kristlane wõi wagan, surm wõi elu. — Kuhu minna?! Seal ilmus temale teelahkmel Kolgata märter. „Kuhu lähed, Jõsand?“ — päriwad wanakese wärelwad huuled. „Teruusa- lemma lähen, kus mul tühjenada teistkorda ristisambal walutarikas.“

Nüüd mõistis jünger. Küsimus „kuhu lähed“ tühistas küsimuse „kuhu minna.“ Saabus uus usk iseenesesse ja oma töö iganemata väärtusse. „Siin ma seisn, teist ei või mina, Jumal aidaku mind!“ Peetrus poodi. Kuid igawese elu sõna, ühe kustumata mälestuse tulewate põlwele jaoks, kirjutas tema otsaette Jeesus, apostli enese ristiwere kirjadega.

Ja kelle juure peame meie minema? Kord läinud — teab kõneleba Persia legend — Kristus oma jüngritega mööda koera raipest. Kogu saatkond, wallat jälkustundest, olla pöördunud kõrwale õudsest pildist. Minult Jeesus peatund, waadelnud raibet ja näinud tema hambaid, nii särawaid, kui pärliid.“ See raibe olen mina, fina, tema.

Ja mis olekski siin iseäralikku? Ka ilmariigi mõtte kuulus kandja, Aleksander Suur suri. See põrm, mis kord maailma kohutas, on maa-palgi praos nüüd tuisku tõrjumaa, pärast surma. Ja kui nüüd maailm oma kärsitusega minu juure tuleb, ja iga üksiku koguduseliikme arwamiste ning arwustuse peeglis mina must kui mooraweri olen, juba enne surma, siis mis olekski selles kõiges iseäralikku? Inimesed ei ole nõnda halwad, kui neid peetakse. Ja kuis saaksimegi ära hoida, et meie usk ei lehtaks, meie tõde ei haisaks. Kuipalju päid, niipalju mõtteid. Maailma tahmist ei jõua ükski täita. Kelle kannatus on lähile ja sageli halastamata. Nad suruwad sinu üles endise ja alalise keerdjõlme „kuhu minna“, ja lisaks lämmatawad ise wäljapääsu. Nõnda tõlgitakse sinu raibet.

Wariseerid ei pannud Jeesusele mitte seda pahaks, et tema ennast üldse Jumala pojaks ja juuda rahwa kuningaks nimetas, ei, waid, et tema messiaade juuda kiriku raamidesse ei mahtunud, et ei olnud, tema elutäigul wälisest poliitilisest edu, et ei häwitanud tema Rooma riiki. Inimene näeb seda, mis filma ees. Ja igal ajal leidub usulisi ja kõlblisi mõttewiise, mida, häälteenamusega ei põhjendata. Ka tänapäew. Aga kui weel wiimaks ise raiged, olles raibe ka enese filmis — mis siis? Sest fina oled inimene ja liha. Mul on wärsked mälestused ühest perepojast, kes ise oma elu lõpetada tahtis, kuid kelle enesetapmise katse osawuseta lastmise tõttu äpardus. Ja kui isa-ema oma wiimised warad wälja tõiwad, looma rafendasid, et poega haigemaija toimetada — uuele elule, uutele lootustele, siis kajas külawahe poja needmistest ning ähwardusist, esimesel võimalusel ja tabawamalt luhtalainud ettewõtet korra: „Kui wähegi mahti saan, uuesti lasen!“ — „Kogu saatkond, wallat jälkustundest, pöördus kõrwale...“ Aga seal tuli miski, mille pilt oli sügawam, kui umbruse oma, sügawam ka, kui poja oma — tuli film, mis usku ei kaota, jõud, mis igast ähwardusest üle saab ja nagu loomusunnil ikka loodab — ema süda.

„Minu laps, sul on nii ilusad walged läikiwad hambad! Et ole sinul siiski kahju neist?“ — Ta tahtis ainult ütelda, et ka kõige wastikumal ja patusemal inimesel on hinges weel osake igawesest armastusest ja headusest.

Kristifogudus! „Poeg, kelle pärast niipalju on nutetud, ei wõi hukka minna.“

Ta kui nüüd kõik sind põlgawad ja wihtawad (tihti wihtakse neid, keda kardetakse; ja sinus enesestki kui on wiimaks loojenenud elu-
huwi, närkunud waimustus — ja seisad sina selle koleda saatuse ees, kord selgrootuna palgalisena oma karjale ja hoolealustele pakkuda, mille sisse sina ei usu; kui oled ainsal päewal ühehoobiga mahamänginud, kõik, mis sulle püha, ja tahad wistitada töetähe ja nende raskuste kand-
mise peale, mis tema juure juhiwad: siis tuleb sinu ema süda, kel pole pisaratest iial puudu olnud, tuleb — Jeesus, kes kõik inimese hinge-
mülkad ja südamejopid läbinäeb ja läbiuurib, ja teeb sinus kindlaks igawiku ilmega andekused, ütleb ka sulle igawese elu sõna.

„Minu sõber, sul on suu täis tähti!“

Tuleb jumalik hinge teadlane ja hoidja, oma isa wantumata tarkuse wõsu ja waatleb sinu juurt katsub ja mõistab õigeks.

Tükk sarnast igawikku — põletatud usukulda — ei ole mingi ter-
witus wõõralt maalt, mitte mõni armuläel külgepoogitud woorus, mõni läbilaulatud aukuub, millega raipe alastust kaetakse, waid need on tema omad hambad, oma suu täis pärlikiwid! Enese, enese hinge põhi, tõlneri õigus on see, mis Gethsemane märter sinus läbinäinud. —

„Pea finni, mis sul on!“ Usu, et oled õige asja eest wäljas; usu, et see, mis tahad ja õpetad, on ilus ja hea, ja ta on seda, nii tõesti, kui Jumal taewas elab ja walitseb igawesti! Wõi peab Kristus jälle ise tulema ja Kolgatale sammuma — nende tõbede eest, mille wäärtust sina ei salga ega saa salata, kuid mida kuulutada pelgab ligimese pealetäit-
mise eht enese inimliku omakasju pärast.

Kuhu minna? Sa julged sina küsida weel nõnda! Oles ise Iisraeli õpetaja...

Kiwi, Isand, minu filmi, et ma wõiksin näha! Wuuduta mu kõrwu, Jumal, et ma kuulda saaksin! Kiisu juust mu salalik ja lobi-
seja keel ja kingi mulle uski targad huuled! Haara mõõk, Jehoowa, raiu rind ja puista wälja süda, ning asetä mu rahutuste rinda põlew süsi! Ütle mulle: „Mine, kuuluta ja ära kardada!“ Amen.

A

5025

i 202438119